

**Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті**

**РЫСҚАЛИЕВ
ТІЛЕКЖАН
ХАСЕНҰЛЫ**

Жәңгір хан атындағы БҚАТУ ғалымдарының библиографиясы

Орал - 2013

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті
Ғылыми кітапхана

РЫСҚАЛИЕВ
ТІЛЕКЖАН
ХАСЕНҰЛЫ

Биобиблиографиялық әдебиеттер көрсеткіші

Орал 2013

УДК: 012:87
ББК: 91.9:87
Р 95

Құрастырушылар: Кудабаета Г.А., ғылыми кітапхананың сектор жетекшісі

Шығаруға жауапты: Есенаманова А. Б., ғылыми кітапхананың директоры

Рысқалиев Тілекжан Хасенұлы: биобиблиографиялық көрсеткіш / құраст.: А. Б. Есенаманова, Г. А. Кудабаета.– Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2013. - 57 б.

Биобиблиографиялық көрсеткіш Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы, әлемдік және отандық философия тарихының елімізге танымал ғалымы Т. Х. Рысқалиевқа арналған.

Көрсеткіште жинақталған материалдар профессор Т. Х. Рысқалиевтің еңбек және ғылыми-педагогтық қызметтегі жолын қамтиды. Басылып шыққан еңбектері әр жыл көлемінде, ішінде әріптік тәртіппен орналастырылған.

Биобиблиографиялық көрсеткіш ғалымдарға, жоғарғы оқу орындарының оқытушылары мен магистранттарына, студенттерге, кітапхана қызметкерлеріне арналады.

АЛҒЫСӨЗ

Тілекжан Хасенұлы Рысқалиев – Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы, әлемдік және отандық философия тарихының елімізге танымал ғалымы.

Биобиблиографиялық көрсеткіште профессор Т. Х. Рысқалиевтің ғылыми және ұстаздық қызметі туралы қысқаша мағлұмат беріліп, өмір жолының негізгі кезеңдері атап көрсетілген. Профессор Т. Х. Рысқалиевтің ғылыми еңбектері туралы ҚР ҰҒА академигі Ғарифолла Есімнің, философия ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Мұрат Сәбиттің және философия ғылымдарының докторы, профессор Аюпов Нығыметтің пікірлері келтірілген. Сонымен бірге профессор Т. Х. Рысқалиевтің «Қазақ философиясы туралы ой-толғау» деген дүниетанымдық, тағылымдық тың мақаласы енгізіліп отыр. Арнаулы айдарда Т. Х. Рысқалиевтің жетекшілігімен қорғалған диссертациялардың тақырыптары көрсетілген. «Ғылыми еңбектер» айдарында 1969-2013 жылдар аралығында жарық көрген жұмыстар енгізілген, мәліметтер хронологиялық тәртіппен, ішінде әріптік түрде орналасқан. Барлық мәліметтер библиографиялық сипаттаманың мемлекеттік стандартына сай келтірілген, бірлесіп жазған авторлар көрсетілген.

Профессор Т. Х. Рысқалиев туралы баспасөз бетінде жарық көрген мақалалар да енгізілді.

Көрсеткішті құрастыру барысында Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің ғылыми кітапханасының каталогтары мен картотекалары және реферативтік журналдар пайдаланылды.

Биобиблиографиялық көрсеткіш ғалымдарға, жоғарғы оқу орындарының оқытушылары мен магистранттарына, студенттерге, кітапхана қызметкерлеріне арналған.

Мәліметтер 2013 жылдың желтоқсан айына дейін жинақталған.

Предисловие

Предлагаемый указатель является продолжением серии биобиблиографий ученых ЗКАТУ имени Жангир хана.

Биобиблиография посвящена доктору философских наук, профессору Рыскалиеву Тлекжану Хасеновичу.

Материалы в биобиблиографии отражают трудовую и научно-педагогическую деятельность профессора Т. Х. Рыскалиева, далее приводятся основные даты его жизни и деятельности. Приведены статьи крупных ученых Казахстана о профессоре Т. Х. Рыскалиеве. Раздел «Научные труды» включает все работы ученого с 1969-2013 годы. Работы расположены в хронологическом порядке, внутри года в алфавитном.

Все описания произведены в соответствии с ГОСТами библиографического описания, соавторы указаны.

При составлении указателя были использованы каталоги и картотеки ЗКАТУ имени Жангир хана.

Указатель рекомендован ученым и специалистам, преподавателям, магистрантам и студентам. Отбор материала завершён в декабре 2013 года.

**Философия ғылымдарының докторы,
профессор Т. Х. Рысқалиевтің өмірі мен ғылыми,
педагогикалық және қоғамдық қызметі туралы очерк**

Тілекжан Хасенұлы Рысқалиев 17 желтоқсан 1938 жылы бұрынғы Орал облысы Орда ауданының Азғыр ауылында шаруаның отбасында дүниеге келген. 1957 жылы орта мектепті бітіріп, ауылда аздап еңбек етіп, әскер қатарында болып, 1962 жылы Киевтің Т. Шевченко атындағы Ленин орденді мемлекеттік университетінің философия факультетіне оқуға түседі. 1967 жылы университетті бітіргеннен кейін Ғылыми Кеңестің шешімімен аспирантурада оқуға жолдау қағаз алады. Бірақ отбасының жағдайына байланысты оқуды жалғастыра алмай, Оқу министрлігінің жолдамасымен Көкшетау педагогикалық институтында аға оқытушы болып қызметке кіріседі.

1968 жылдың қыркүйегінде Қазақ ССР Ғылым Академиясының философия және құқық институтында аспирантураға емтихан тапсырып, күндізгі бөлімге оқуға түседі.

Аспирантураны бітіргесін, 1971 жылы Алматы медициналық институтының философия кафедрасына аға оқытушы болып жұмысқа орналасады.

1975 жылы Философия және құқық институтының диссертациялық Кеңесінде «Становление конкретного историзма Гегеля» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды.

1976 жылы Ж. М. Әбділдин және басқа авторлармен бірлесіп, «Роль принципа конкретности в современной науке» деген монография жазады.

Ғылыми жұмысты жалғастыру мақсатында 1978 жылы Философия және құқық институтына аға ғылыми қызметкер болып жұмысқа орналасады.

Т. Х. Рысқалиев 1999 жылы ҚР ҰҒА-ның Философия және саясаттану институтында «Философия тарихындағы даналық мәселесі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғайды. Сол жылы «Даналық пен түсініктің үлгілері (философия тарихына шолу)» деген монография жарық көреді.

1983 жылдан 2001 жылға дейін А. С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтында (қазір М. Өтемісұлы

атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті) философия кафедрасының меңгерушісі болып қызмет атқарады.

2001 жылы Алматы еңбек және әлеуметтік қатынастар Академиясының Орал филиалына ғылыми жұмыстар жөніндегі проректор болып қызметке кіреді. 2002 жылы Ақтобе мемлекеттік университетінде философия мамандығы ашылуына байланысты сонда ауысып, философия және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі болып жұмыс істейді.

2001 жылы әлеуметтік ғылымдар академиясының толық мүшесі (академик) болып сайланады.

2004 жылдан Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінде кафедра меңгерушісі, 2006 жылдан профессор болып қызмет атқарады.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау комитетінің шешімімен (2005 ж. 31 мамыр № 3 хаттама) Т. Х. Рысқалиевке философия мамандығы бойынша профессор ғылыми атағы беріледі.

2005 жылы жарық көрген «Философия тарихына шолу» деген көлемді еңбегі (24 б.т.) оқытушылардың, магистранттардың, студенттердің іздеп жүріп оқитын құралына айналды.

Профессор Т. Х. Рысқалиевтің жетекшілігімен бес кандидаттық диссертация қорғалып, қазір де бірнеше аспиранттары ғылыми жұмыстармен шұғылданауда.

Т. Х. Рысқалиев философияның, соның ішінде қазақ философиясының ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған өзінің мектебін құрды. Республикада бұл салада Т. Х. Рысқалиевтің беделі жоғары.

Профессор Т. Х. Рысқалиев отандық философияда алғашқылардың (Ғ. Есім, Ә. Нысанбаев, І. Ерғалиев, А. Қасабек, М. Орынбеков т. б.) бірі болып, қазақ философиясының өзекті мәселелерін (тарихы, ерекшелігі, негізгі мазмұны, бағыт – бағдары туралы) жан-жақты талдады. Қазақ философиясына бастайтын сара жолды анықтау мақсатында қазақ философиясында көтерілген экзистенциалдық мәселелерді, даналық пен түсініктің үлгілерін, Абай философиясының ерекшеліктерін қарастырды. Отандық философияда алғашқы

болып Т. Х. Рысқалиев қазақ философиясының экзистенциалдық сипатын, даналық пен оны паш ететін түсінік арқылы, сұхбат арқылы жүзеге асатынын ашып көрсетті.

Т. Х. Рысқалиев көп жылдар Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Философия және саясаттану институтының философия ғылымдарының докторы дәрежесін беру жөнінде Д.53.01. диссертациялық кеңесінің мүшесі болды. 09.00.03 – философия тарихы мамандығы бойынша қорғалған бірнеше докторлық және кандидаттық диссертациялардың ресми оппоненті болып республикамыздағы ғылыми кадрлардың өсуіне өз үлесін қосты.

Т. Х. Рысқалиев көп жылдар КСРО Философия қоғамының Батыс Қазақстандық бөлімін басқарады.

Жас ұрпақты оқыту және тәрбиелеу ісіндегі елеулі табыстары үшін екі рет (1990 және 2006 жылдары) Ы. Алтынсарин медалімен марапатталады. Қазақ ССР оқу министірлігінің, ҚР Білім және ғылым министрлігінің Құрмет грамоталарына ие болған (1988, 2013 жж).

Т. Х. Рысқалиев 2012-2013 оқу жылыдарының қорытындысы бойынша университеттің үздік оқытушысы төс белгісімен марапатталды.

Профессор Т. Х. Рысқалиевтің өмірі мен ғылыми қызметінің негізгі кезеңдері

- 1938 17 желтоқсан бұрынғы Орал облысы, Орда ауданы, Азғыр ауылында туған.
- 1947-1954 Орал облысы, Орда ауданы, «Екпінді құрылыс» колхозының жеті жылдық мектебінің оқушысы.
- 1954-1957 Орал облысы, Жаңақала ауданы, Жаңа Қазан ауылындағы С. М. Киров атындағы орта мектептің оқушысы.
- 1957-1958 Орал облысы, Орда ауылындағы № 9 механизациялау училищесінің курсанты.
- 1958-1959 Орал облысы, Жаңақала ауданы, «Екпінді құрылыс» колхозында тракторшы – комбайнер.
- 1959-1962 Кеңес Армиясы Қарулы күштерінің қатарында борышын атқарды.
- 1962-1967 Киев қаласы, Ленин орденді Т. Г. Шевченко атындағы мемлекеттік университетінің философия факультетінің студенті.
- 1967-1968 Көкшетау қаласы педагогикалық институтының аға оқытушысы.
- 1968-1971 Қаз. ССР ҒА Философия және құқық институтының аспиранты.
- 1971-1978 Алматы мемлекеттік медицина институтының философия кафедрасының аға оқытушысы, доценті.
- 1975 Философия және құқық институтында «Становление конкретного историзма Гегеля»

деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады.

- 1978-1983 Қаз.ССР ҒА Философия және құқық институтының аға ғылыми қызметкері.
- 1983-1991 А. С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының философия кафедрасының меңгерушісі.
- 1985 КСРО ЖАК шешімімен философия мамандығы бойынша доцент ғылыми атағы берілді.
- 1988 Қазақ ССР Оқу министрлігінің Құрмет грамотасымен марапатталды.
- 1990 «Б. Алтынсарин» атындағы медальмен марапатталды.
- 1991-1994 Батыс Қазақстан ауылшаруашылық институтының философия кафедрасының меңгерушісі.
- 1995-1997 А. С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының (кейін М. Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің) философия кафедрасының кейін әлеуметтік-гуманитарлық кафедрасының меңгерушісі.
- 1996 А. С. Пушкин атындағы Батыс Қазақстан гуманитарлық университетінің профессоры болып сайланды.
- 1997-1999 Қазақстан Республикасы Ғылым министрлігі – Ғылым Академиясының Философия институтының аға ғылыми қызметкері (докторантура).

- 1999 ҚР ҰҒА Философия және саясаттану институтында «Философия тарихындағы даналық проблемасы» деген тақырыпта 09.00.03 – философия тарихы мамандығы бойынша докторлық диссертация қорғады.
- 2000-2001 Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің философия және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі.
- 2001-2002 Алматы еңбек және әлеуметтік қатынастар Академиясы Орал филиалының ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыс жөніндегі проректоры.
- 2001 Әлеуметтік ғылымдар академиясының толық мүшесі (академик) болып сайланды.
- 2002-2004 Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің философия және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі.
- 2004-2006 Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің философия және әлеуметтану кафедрасының меңгерушісі.
- 2005 ҚР Білім және Ғылым министрлігінің шешімімен философия мамандығы бойынша профессор ғылыми атағы берілді.
- 2006 «Б.Алтынсарин» төс белгісімен марапатталды.
- 2006 - осы кезге дейін Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық –техникалық университетінің философия және әлеуметтану кафедрасының, кейін Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры.

Мұрат Сәбитұлы – философия
ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекеттік
сыйлықтың иегері.

Даналықтың дауылпазы

Қазіргі ақша билеген заманда философтарға құлақ асар, көзге ілер кімдер бар? Ой маздатып, философия тарихына терең бойлап, ақыл-ойдың маржандарын жинап-теріп, казак ойшылдарын бүкіл әлем философиясының төріне шығарып, Платон, Аристотель, әл-Фараби, Декарт, Лейбниц, Кант, Гегель сияқты майталмандардың қатарына көтеріп, оқырмандарын даналық пен түсініктің айшықты үлгілерімен таныстырып, казак тілінің шұрайлы өрнектерін алға жайып салып, оның философиялық мүмкіндіктерін айқара ашып жүрген Орал өңірінің азаматы Рысқалиев Тілекжан Хасенұлын көпшіліктің біле бермеуі мүмкін. Өйткені ақыл-ой майданының белді бір өкілі ретінде ол кеудесін ұрып, «менмұндалап», өзін-өзі мадақтап, жарнамалап жүруден мүлде аулақ. Ондайды білмейді, білсе де ондайға бармайды. Ар-ождан, ар-ұят ұғымдарын жастай игерген бұл кісі үшін өзін-өзі мақтау, мадақтау - өліммен тең.

Атақты неміс философы Иммануил Канттың ілімінде «априори» және «апостериори» деген екі ұғым бар. Біріншісі тәжірибеге дейінгі дегенді, екіншісі тәжірибеден кейінгі дегенді білдіреді. Мысалы, ол үшін ойлау категориялары (кеңістік, уақыт, себептілік, қажеттілік пен кездейсоқтық, мүмкіндік пен шындық және т.б.) адамға априори, яғни тәжірибеге дейін берілген деп саналады. Демек, адам ойы осы алдын-ала берілген арналармен ағылады, ойлаудың формалары, заңдылықтары, принциптері дәл осылар болып табылады. Ал тәжірибе арқылы (апостериори) қол жеткен фактілер осы ой формаларымен қамтылып, қорытылып жатады делінеді. Әрине, Канттың бұл айтқанымен толық келісе қою қиын, өйткені ойдың формалары (категориялар) адамзаттың мыңдаған жылдар бойы жинақтаған тәжірибесінің түйіндері, сол адамзат өмірі тарихының қойнауында қалыптасқан тастүйнектері. Рас, қазіргі уақытта жекелеген адам үшін олардың априори (тәжірибеге дейінгі) берілген болып қабылдануы әбден мүмкін. Дәл сол сияқты, біздің

ойымызша, әрбір адам баласы үшін адалдық, әділдік, кісілік, ар-ұят, инабаттылық, обал, сауап сияқты өз ұғымдар жастайынан құлағына құйылып, бұлжымас өмір заңдылықтары ретінде, яғни априори берілген принциптер ретінде, жан дүниесіне терең енуі тиіс. Сонда ол мұндай ұғымдарға ұйып, өмір бойы соларды берік ұстап, көздің қарашығындай сақтап, баптап өтетін болады. Өмірмәнділік мәселелерді соларға орай шешіп, іс-әрекет жасайтын болады.

Бұрынғы заманда қазақи тәлім-тәрбие осы қалыптас болатын. Үлкенді сыйлау, біреудің ала жібін аттамау, әділдікке бас ұру, таза, адал болу, әлсізді мүсіркеу, қол үшін беруге әрдайым даяр болу, инабатты өмір салтына ден қою, міне, осындай және осы сыбайлас қасиеттерге баулу қазақи тәрбиенің астарында жататын.

Тілекең осындай дәстүрде өсіп-өнген кісі ретінде өз наным-сенімдеріне, өмірлік принциптеріне өте берік. Оны азғырып тура жолынан тайдыра алмайсың. Ол әрқашан істің ағына жүгінеді, мәнді-мағыналы өмір сүруге талпынып, өмірдегі өз жолын тауып, даналық пен түсініктің отын маздатып, түтінін түтіндетіп келе жатқаны хақ. Кәсіби түрде философ болу, оның қиыншылығы мол жолына түсіп өмір сүру, ауыртпалығын көтеру, ойынды ғана емес, өмірінді де өзің насихаттап жүрген принциптерге құру-қазіргі кезде оңай шаруа емес. Сөзі мен ісі бір жерден шығатын, кісілік заңдарын берік ұстайтын, адамгершілігі мол, байыпты да байсалды адам, Абайша айтқанда, «толық адам» ғана нағыз философ бола алады. Сондай санаулы адамдардың қатарына Тілекжан Хасенұлын еш күмәнсіз жатқызуға болады.

Қазіргі кезде Қазақстанда, қуанышқа орай, кәсіби философтар баршылық. Өткен ғасырдың 60-70 жылдары академик Ж.М. Әбділдин құрған философиялық мектептен түлеп ұшқан философтар республикамыздың әр тұсында даналық ұрығын сеуіп, қызмет атқарып жатқаны белгілі. Сол мектептің бір түлегі Тілекжан Хасенұлы өз ұстазының ең бір дарынды, еңбекқор әрі табанды шәкірті есебінде бүкіл әлемдік философиямен қатар қазақ философиясының да тың мәселелерін тереңнен қозғап, оның дабылшысы тіпті дауылпазы бола білуде. «Қазақта философия болған ба?» деген сұрақ

тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бұрқ ете қалғанда, «бар» деп қана қоймай, оның бар екендігін жан-жақты дәлелдеп, өзіндік ерекшеліктерін айқара ашып берген адамның бірі де бірегейі осы Тілекең десек, біз қателеспейміз. Қазақ философиясы атам заманнан болған, бар және бола бермек деп жариялап, оның өкілдерін әлемдік философия классиктерінің қатарына көтеріп, көрнекті үлгілерін паш етіп, қазақтың кең даласына тән философиялық сарынға ден қойып, оның әлі де ашылмаған терең сырларынан мағлұмат беріп, болашағының зор екенін меңзеген осы қарапайым да білгір адамға рахметімізді айтуды біз өз парызымыз деп санаймыз. Тіпті ол қызмет істеп жатқан қалада (Оралда) елімізде алғаш болып, жалпы білім беретін философиялық мектептің ашылуы (оның басқарушысы да Тілекеңнің шәкірттері) тегін емес-ау дейміз.

Тағы бір айта кететін жәйт, Тілекжан Хасенұлының философия дегенде оны даналық деп қана қоймай, түсінікті қатар ала жүретінінде. Расында, даналыққа түсініксіз қол жеткізу қандай мүмкін болмаса, түсінік те даналықсыз мүмкін емес екен. Осы шындықты баса дәріптеп, түсініктің адам мен қоғам өміріндегі атқаратын зор рөлін көрсетіп, философия даналық пен түсінікті қатар алып жүретін бірден-бір рухани күш екенін, шынайы түсінік даналықтың сыртқы бір көрсеткіші ғана емес, оның ішкі сыңары екенін көрсетуі философияның тәлім-тәрбиелік маңызын аша түсетін қағида болып табылады. Философияны оқып үйренсең, сен даналықтың үлгілерінен нәр алып, ақылыңды ғана байытып қоймайсың, сонымен бірге айналаңа, қоршаған дүниеге көзің ашылып, тұтас та нақты ойлауға, болып жатқан құбылыстардың ішкі мәніне үңілуге, сөйтіп, оны терең түсінуге, ал түсінген соң оны игеруге, дұрыс іс атқаруға жолың ашылады. Оқы, үйрен, ақылды де іскер адам бол, өз халқыңа, адамдарға, өмір сүріп отырған қоғами ортаңа адал бол. Ол үшін даналық пен түсініктің жібінен мықтап ұста, айрылма. Айрылғаның – адасқанмен барабар - дейді ұстаз. Тікекеннің бетке ұстайтын принципі, өзіне де, өзгелерге де айтып жүретін өсиеті – «Өзіңе және өз ісіңе адал бол!».

Оның өмір мектебі, өмірлік жолы сан қырлы белестерден тұрады. Ақ Жайықтың ар жағындағы Азғыр ауылында туып-өсіп, Жаңақалада орта мектепті тәмамдаған соң, әскери міндетін үш

жыл қатарынан теңіз жауынгері (морьяк) ретінде өткеріп, 1962-1967жж. Т.Г. Шевченко атындағы Киев мемлекеттік университетінің философия факультетінде оқиды. Ерте үйленіп, балалы-шағалы болған ол Көкшетау педагогикалық институтында екі жылдай сабақ береді де, содан соң Қазақ ССР Ғылым Академиясының философия және құқық институтының аспирантурасында оқып, кандидаттық диссертациясын академик Ж.М. Әбілдиннің басқаруымен қорғап, осында біраз жыл аға ғылыми қызметкер болып істейді. Педагогикалық мамандықты жанындай жақсы көретін Тілекең Алматы медициналық институтына ауысып, жеті жылдай сонда дәріс беріп, білікті ұстаз ретінде қалыптасады.

1983 жылдан бастап туған жері Орал өңіріне қайта оралып, Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде, ауылшаруашылық институтында кафедра меңгерушісі, Еңбек және әлеуметтік қатынастар Академиясында ғылыми жұмыстар жөніндегі проректор болып істейді. 2002-2004 жылы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінде істеп, соңғы жылдары Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінде кафедра меңгерушісі, кейін профессор қызметін атқарды. 1999 ж. алғашқылардың бірі болып қазақ тілінде докторлық диссертациясын қорғап, ең жоғары ғылыми дәрежеге қол жеткізді. Кейіннен профессор атағын алып, Әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі болып сайланды. «Ы.Алтынсарин белгісімен» бір емес, екі рет марапатталған ғалым-педагог ғылыми монографиялар мен оқу құралдарының авторы, бірнеше ғылым кандидаттарын даярлаған. Жасы 70-тен асқан доктор, профессор, академик Тілекжан Хасенұлы даналық ілімінің сыбызғысын сарнатып, жастарды оқу-білімге, даналық пен түсінік жолына үйретіп, өзінің сүйікті ісімен қарқынды айналысып, шығармашылық күй кешуде. Ұзағынан болғай өміріңіз, жемісті болғай еңбегіңіз, бақытты болғай әулетіңіз демекпіз осы жүзі жылы, жүрегі ыстық, көргені мен білгені мол, ақсақалдықтың алғы шебіне енді жеткен ақылгөй де ақ жарқын кісіге!

2008 жылы желтоқсанда Тілекжан досым 70-ке толып, қасымда Тілекжанның кластас досы, белгілі заңгер Ерешев Елтай мен оның жұбайы майталман педагог Күлән бар, поезбен екі

жарым тәулік жүріп, Оралға барып, осы мерейтойға бастан-аяқ қатынасып қайттым. Содан алған әсеріммен бөліссем деймін.

Ең алдымен университеттің Ғылыми Кеңесінің арнайы мәжілісі болғанын, сондағы оқытушылар мен студенттердің Тілекжан Хасенұлына деген ілтипатын, қадыр-құрметін атап айтқым келеді. Университет ректоры, профессор Қазыбай Қараұлы өзінің кіріспе сөзінде Тілекжан Хасенұлының профессорлық сапалық кәсіби көрсеткіштерімен қатар, оның академиялық қасиеттеріне көбірек тоқталып, тұлғалық сипатын ашып, оны өзінің ғана емес, бүкіл ұжымның атынан құттықтап, мәжілісті ашық деп жариялады. Содан соң мерейтой иесінің өмірбаяны мен еңбек жолы туралы баяндама жасалып, бірінен соң бірі болып университет профессорлары, келген қонақтар (соның ішінде Алматыдан барған біздер де), кластас достары мен інісі Жұмажан сөйлеп, оның белгілі ғалым-педагог, адал дос, қатардағы азамат ретіндегі мінез-құлқы мен іс-әрекеті, өзінің әріптестеріне, жолдас-жораларына, туған-туыстарына деген қарым-қатынасы туралы сөз қозғалды. Әрбір сөйлеген шешен мерейтой иесімен қатар, оның сүйікті жұбайы Полина туралы ерекше жылы сөз айтып, олардың махаббатқа толы өмірлік жолдары, әке-шешелері, балалары, туған-туысқандары жайлы да сөз қозғап, жанұядағы жай-күйдің ғалым-педагог өміріндегі мән-маңызы туралы мағлұмат беріп жатты.

Әрине, осындай шаралар кезінде орын алатын шапан жабу, сый-сияпат тарту ету, әдемі сөздер мен ойын-қалжың да орын алып жатты. Артынан фуршет те, банкет те болып, мерейтой өз заңды жалғасын тауып, сол күнгі мәресіне шалдықпай жетті. Келесі екі күн қатарынан той Тілекеңнің кластас достарының (Тасболат пен Есеттің) үйінде асқан қонақжайлықпен жалғасты.

Мен болған жайды, көрген-білгенімді тәптіштеп жазғаным жоқ, ондай ойда болған жоқ менде. Бірақ осы үш күнге созылған мерейтой барысында мен біраз нәрсені аңғарғандай болдым, көңіліме түйдім.

Біріншіден, менің Тілекжан досым туралы білмейтіндерім бар екен, соның орны толды біраз. Мысалы, әкесінің Ұлы Отан соғысына қатысқан ардагер екенін, іс-әрекеттері үшін I және II дәрежелі Отан соғысы ордендерімен және И. В. Сталиннің он бірдей алғыс хаттарымен марапатталғанын мен осы жолы ғана

естіп білдім. Тілекең Киев университетіне түсерден бұрын үш жыл армия қатарында болғанын білетінмін, ал оның тағы бірнеше жыл ауылда механизатор (тракторшы-комбайншы) болып істегенін білмеуші едім. Сөйтіп жүріп, ол сол университетке 24 жасында ғана оқуға түсіпті.

Екіншіден, Тілежанға университет басшылығы мен ұстаздары тұсынан көрсетілген сый-құрметтің таза көңілден шыққанына, ешқандай да бір жасандылықтың ізі де болмағанына, қатынасқан адамдардың бәрі де ағынан жарылып, ақ сөйлегендеріне куә болып, досым үшін қатты қуандым. Осындай шынайы адами қарым-қатынастың салтанат құрғанын, тойдың ертеңінде ол қызмет атқаратын кафедра ұжымымен кездесу үшін барғанымда тағы да аңғардым. Дені жастардан тұратын кафедра оқытушыларының бәрі де Тілекеңді ұстаз тұтып әрі онымен емін-еркін сұхбаттасып, оның ақыл-кеңесіне құлақ-асып, одан тәлім-тәрбие алып, мейлінше пір тұтатынына көзім жетті. Тағы да қатты қуандым мен досым үшін.

Үшіншіден, Тілекең Хасенұлының: «Өзіңе және өз ісіңе адал бол!» деген өмірлік кредосына беріктігін білдіретін және содан туындаған оң салдарлардың мен байқаған негізгілерін атап өтейін. Тілекең өз ақыл-ойымен, еңбек сүйгіштігімен, өз қалауымен, ерік-күшімен өмір-жолын өзінше құрып, келе жатқан салиқалы, бірбеткей жан. Мұның ар-жағында ата-бабасынан, өскен ортасынан дарыған тектілік қасиеттер бар екені сөзсіз. Сол қасиеттерді төкпей-шашпай өзінің жастайынан сүйіп қосылған жұбайымен бірлесе отырып, өз отбасында маздатуы, оларды біліктілікпен жалғастырып, жан-жағына кісіліктің, адамгершіліктің нұрын шашып, үлгілі ата-әже салтын құруы, өз елінде, өз жерінде сый-құрметке бөленіп, аяғын нық басып, емін-еркін жүріп, сүйікті ісі - философиямен айналысуы қай-қайсымызға да үлгі боларлық өмірбаян. Тілекеңнің философия жолын да өзі таңдап, естияр жігіт болған шағында сонау алыстағы Украинаның астанасы Киевтегі Т.Г.Шевченко атындағы белгілі университеттің, сол кездері бүкіл Кеңестер Одағы бойынша озық саналатын философия факультетіне барып түсуі, сонда П.В.Копнин, В.И.Шинкарук сияқты атақты философтардан дәріс алуы, сол кездің өзінде бүкіләлемдік философияның шыңының бірінен саналатын Гегельдің

диалектикалық іліміне ден қоюы, кандидаттық диссертациясын да осы тақырыптан қорғауы – оның өз өмірлік принципіне адал екендігінің шынайы белгісі емей мемене?

Қазақ философиясына оның сіңірген еңбегі өте ауқымды. Бұл арада оның жарық көрген екі кітабы туралы айтудың реті келіп тұр. Олар - «Даналық пен түсініктің үлгілері» (1999ж) атты монографиясы мен «Философия тарихына шолу» атты оқу құралы. Меніңше, бұл кітаптар философия бойынша қазақша жазылған кітаптардың ішіндегі ең бір көңілге қонымдысы болып табылары сөзсіз, әттегені – таралымның тым аздығы (мысалы, соңғысы тек 500 дана болып шыққан). Шіркін, Білім және ғылым министрлігі тарапынан осы сияқты білікті мамандарға, олардың кітаптарына, үлгілі іс-шараларына көңіл бөлінсе, қолдау көрсетілсе қандай керемет болар еді? Оқу-білім ісі тез алға басар еді, әлде бұған деген күнт жоқ па екен? Дап-дайын, еш қаражат жұмсамай-ақ жазылған оқулықты қолдап, таралымын мың-мыңдатып шығарса, қандай пайдалы да, өнегелі іс атқарылар еді.

Ал енді Тілекжан Хасенұлының педагог ретіндегі шеберлігі, бұл іске әбден берілгендігі, студенттер мен магистранттар алдында өз білгенін ақтарып салатын мәрттігі, білім берумен қатар философияның тәлім-тәрбиелік қырсырларын да әрдайым бірге көтеретіні, сөйтіп, өз тыңдаушыларын баурап алып, рухани құндылықтар әлеміне бағдар сілтеуі, өзінің сүйікті пәні философияны даналық пен түсініктің қосарлас арнасы ретінде пайымдауы – бұлар да сол өзіне адалдықтың шұрайлы көріністері, нақты белгілері емес пе? Осындай достан, осындай азаматтан, ғалым-ұстаздан айналайық демеске амал жоқ қой!

Төртіншіден, мен Алматыдан барған философ досы болғандықтан, оралдықтардың маған деген ықыласы зор болғанын айта кетсем деймін. Жалпы, бұл жақтың адамдары ақжарқын, бауырмал, қолдары кең, жүректері ыстық болады екен. Біздің Тілекжан екеуміздің шынайы достығымызға тәнті болған олар әрдайым мені жоғары көтеріп, сөзді де маған алғашқылардың бірі ретінде беріп, сый-құрметке бөлегені менің есімде ұзақ сақталары сөзсіз. Мен Оралға қыдырып қайтайын деп барған жоқпын, досымды көріп құттықтап, қуанышына

бірге қуанып, өз көзіммен бәрін көріп қайтуға барғанмын. Мені Оралға қыстап апарған достық сезімі еді. Тілекжандай ақылды, білімді, байыпты, еліне, жеріне сыйымды да сыйлы азаматпен дос болғанымна мен де марқайып, төбем көкке жетер- жетпестей болып қайттым.

Бұл сапар туралы әлі де айтар сөз көп, бірақ осымен доғарайын. Досым Тілекжанға, оның жұбайы Полинаға, достарына, туған-туыстарына, жалпы Орал өңірінің азаматтарына Жаңа жыл құт-береке әкелсін, денсаулықтарың мықты болып, еңбектерің жемісті болсын, ел-жұрт аман болып, тағы да көруге жазсын дегім келеді.

**Профессор Т. Х. Рысқалиевтің «Философия тарихына шолу»
атты оқу құралы туралы**

П І К І Р Л Е Р

Ғарифолла Есім – академик, философия
ғылымдарының докторы, профессор.

Философия - даналық туралы ілім. Қазақ даласында дана, данышпандар аз болмаған, бірақ кешегі тарихымызда даналарды өзге жұрттан іздеу дәстүрге айналып, өзіміздің кім екенімізді біліп, танымаған заман болды. Осы мәселені жанымен сезінген Тілекжан Хасенұлы «Даналық пен түсініктің үлгілері» деген тамаша кітап жазды. Даналықтың үлгілерін ұсынған әлем халықтарында да, қазақ халқында да ойшылдар болған. Тілекен осы мәселені оқырман алдында көлденең тартты. Бұл кісі жалпы философия білімі саласынан мол білімдар ғалым. Тілекен батыс философиясын терең меңгерген адам, енді сол біліммен өзін туғызған халық дүниетанымын ғылым пәніне айналдырып, нақтылы нәтижелерге келген.

Мен Тілекжан Хасенұлын көптен бері білемін және ұлтымыздың санаулы ойшылдарының бірі деп есептеймін. Бұдан бірнеше жыл бұрын жарық көрген «Даналық пен түсініктің үлгілері» деген монографиялық еңбегі философияның мән-жайын, басты-басты қызметтерін, мәдениет аясындағы, адам және қоғам өміріндегі орны мен рөлін тың жағынан жете ашып көрсеткен құнды еңбек ретінде оқырмандар назарына ілікті, студенттердің, аспиранттардың, оқытушылардың іздеп жүріп оқитын кітабына айналды. Бірақ таралымының аздығынан кең тарай алмады. Тілекеннің «Философия тарихына шолу» деген жаңа еңбегін аталған кітаптың жалғасы, толықтырылған күйі деп қараған дұрыс. Мұнда да жалпы философия, танымал классик – философтардың ілімдері, еңбектері, дәстүрлі философиялық мәселелер белгілі бір тұрғыдан – даналықтың, даналыққа бастайтын, даналықты жүзеге асыратын түсініктің, дүние, адам, өмір, рух, тарих жөніндегі көзқарастың, тәлім-тәрбиенің, қисынның, реттіліктің, үйлесімділіктің үлгілері, алуан түрлі жолдары ретінде – көбіне көп осы бағытта – қарастырылады. Ал

бұл – турасын айту керек – философиялық әдебиетте, атап айтқанда, оқулықтарда кездесе бермейтін көзқарас.

Кітапта бастан аяқ нысана, алғышарт ретінде алдымызда адам, адамның дүниеге, адамдарға, әр алуан жағдайларға қатынасы, адам өмірі, адам тағдыры тұрады. Философия даналық, түсінік туралы ілім болса, даналық та түсінік те тек адамға байланысты құбылыстар ретінде суреттеледі.

Бұл кітапта философияның осы кезге дейін жарық көрген әдебиеттерде тасада қалып келе жатқан тағы бір қыры кеңірек және тереңірек ашылады. Бұл – философияның, соның ішінде қазақ, орыс философиясының, Монтень, Паскаль, Кьеркегор, Ницше, Достоевский, Толстой ілімдерінің экзистенциалдық сипаты.

Автордың ойлары, тұжырымдары – тың, көңілге қонымды.

Оқулық оқушы жастарға философия тарихынан құнды әрі мол мағлұматтар береді, оларды ойландырады, көзін ашады, өздерін өздері тануға септігін тигізеді. Тілекеннің кітабы сонымен бірге оқытушылар қауымына да, маман – философтарға да пайдалы болары сөзсіз. Зор ризашылықпен Т. Х. Рысқалиевтің «Философия тарихына шолу» деген кітабын жариялауға ұсынамын.

**Мұрат Сәбитұлы – философия ғылымдарының
докторы, профессор, Мемлекеттік
сыйлықтың иегері.**

Кеңес кезеңінен кейінгі қазақ философиясында философияны, соның ішінде - өзінен өзі түсінікті – қазақ философиясын өзінің төл бағыты - даналыққа бұрған, үш мыңжылдық философия тарихындағы даналықтың үлгілерін паш еткен, 90 жылдардың басынан бері әдебиетімізде түсінік мәселесін қойып, жан-жақты талдап келе жатқан, даналық пен түсінік арқылы әлем философиясынан қазақ философиясына тура жол тартқан, тұңғыш рет қазақ философиясының экзистенциалдық сипатын ашып берген елімізге танымал философ Тілекжан Хасенұлы болды деп айтуға толық хақымыз бар.

Тілекжан Хасенұлының ертеректе жарық көрген «Даналық пен түсініктің үлгілері» деген мамандар жылы қабылдаған кітабы библиографиялық сиректікке айналды. Ал қазір алдымызға ұсынылған еңбек философияға арналған ана тіліміздегі оқу құралдарындағы олқылықты толтыратын, философия тарихын жаңа қырынан ашып көрсететін аса құнды еңбек болғалы тұр. Мұндай оқулыққа студент – оқушылар да, аспиранттар да, оқытушы-ұстаздар да зәру еді.

Бұл кітапта философия, философияның өткен жолы, негізгі бағыт-бағдарлары, әр кезде, әр жақта атқарып келген қызметтері туралы, тарихта болған классик-философтар, күрделі философиялық мәселелер төңірегінде терең толғаулар мен түсініктер кездеседі. Гегель бір кезде өзінің «Рух феноменологиясын» «жаңалықтарға саяхат» деп атап еді. Тілекжанның бұл кітабын ден қойып оқыған адам да философия, философтар, философияның өзекті және мәңгі мәселелері жөнінде әдебиетте бұрын – соңды айтылмаған соны жаңалықтарға тап болады. Киниктердің ешбір ережеге, қалыпқа сыймайтын өмір салты жөнінде ана тілімізде бұған дейін кім жазып еді? Паскальді экзистенциалдық ойшыл ретінде тап осылай кім көз алдымызға келтіріп көрді? Кьеркегор, Достоевский, Кант жөнінде осы кітаптағыдай пікірлерді басқалардан біз әлі кездестіріп көрген жоқпыз. Махамбеттің экзистенциалдық күйзелістері, толғаныстары жөнінде осы кезге

дейін ешкім жаза қойған жоқ. Мына бір ойға назар аударсақ дейміз: «Исатай-Махамбет көтерілісінің жеңіліске ұшырауы заңды, яғни оңды құбылыс болған. Соның салдарынан Махамбеттің мұң мен зарға толы жырлары дүниеге келді. Махамбет феномені пайда болды». Кітаптағы мұндай жаңалықтарға көптеп мысал келтіруге болады. Бірақ мұның қажеті болмас.

Автор өз кітабында философия тарихын тұтас қамтуды мақсат тұтпайды, оны бір адамның қолынан келмейтін іс деп мойындайды.

«Философия тарихына шолу» деген оқу құралын құнды, қажет кітап деп бағалап, оның тезірек жарық көргенін маман-ғалым ретінде де, ұстаз ретінде де қалайтынымды білдіремін.

Н. Г. Аюпов – философия ғылымдарының докторы, профессор.

Тілекжан Хасенұлының жазу стиліне тән қасиет - не жөнінде жазса да мәселені ашуда тереңдік пен көпшілік оқырманға жетерліктей түсініктілікті ұштастыра біледі. Тілекеңнің жаңа жұмысымен таныса отырып, осы жайға тағы да куә болып отырмын.

Автор философия мен философия тарихының, тарихилық пен логикалықтың біртұтастығы жөніндегі принципті бастан аяқ тиянақты түрде жүзеге асыра білген. Батыс, Шығыс, орыс және қазақ философиясының көрнекті өкілдеріне автор тарихи тұрғыдан ғана емес, қазіргі заман тұрғысынан адам баласының ұстаздары, ақылшылары ретінде қарайды. Автор атап көрсеткендей, Платонның заттарға, құбылыстарға олардың нақты болмыс –бітіміне қарап баға берумен шектелмей, олардың қандай болуы керектігіне байланысты, яғни мәніне, идеясына, ұғымына қарап баға беру керек деген пікірі бүгін де мәнін жойған жоқ. «Матералистер,-деп жазады автор орта ғасыр философиясына арналған тарауда,- болмыс ұғымын дүниеде бар кез келген заттарға қолдана береді. Ал олардың атына заты сай ма? Көбінің болғанынан болмағаны жақсы емес пе? Басқаша айтқанда, болмыс ұғымын өзіне өзі тең болып келетін, өзін өзі ақтай алатын заттарға, құбылыстарға қолданған жөн болады». Көптеген философия классиктері жөнінде (Платон, Августин, Монтень, Данте, Паскаль, Руссо, Кант, Кьеркегор, Ницше т.б.) кітапта соны тұжырымдар жасалып, әділ баға берілген, ілімдерінің құнын жоймас өміршең жақтары атап көрсетілген. «Бұрынғы Кеңес кеңістігінде – деп жазады автор, - соңғы кезге дейін Кантты дұрыс түсініп, орынды бағалау деген болған жоқ ... Кант біздер үшін Гегельдің тасасында қалып қойды... Маркстік-лениндік философияның өкілдері Канттың алдында үлкен қарыздар»- дей келіп, Кант ілімінің «рационалдық жақтарын» ашып көрсеткен. Бұрынғы Кеңестік республикалардағы (Ресейдегі, Қазақстандағы т.б.) әдебиетте осы кезде Марксті қалай болса солай сынау орын алып келеді. Автор болса, Маркс ілімінің өткінші жақтарымен бірге (пролетариаттың әлемдік –тарихи миссиясы, әлеуметтік

төңкеріс , тап күресі, пролетарлық диктатура, халық бұқарасының шешуші рөлі, материализм мен идеализмнің ара қатынасы туралы т.т.) өміршең тұстарын да жайып салады.

Тілекжан Хасенұлының әңгіме болып отырған еңбегінде философия тарихы философия классиктері тұтас қамтылды деп айта алмаймыз. Бірақ автордың өзі философияның негізгі бағыттары мен нысаналары деп таныған (даналыққа, түсінікке, философиялық көзқарасқа қатысты) жақтары жан-жақты талданған.

Автордың бұл еңбегі де талғампаз оқырмандар көңілінен шығатынына ешқандай күмән жоқ. Баспаға ұсынамын.

Профессор Т. Х. Рысқалиевтің қазақ философиясы туралы ой-толғауы

Философия – күрделі, сан қырлы, әр алуан қызметтер атқаратын ілім, ғылым, көзқарас. Барлық халықтарға, барлық өкілдеріне бірдей болып келетін әмбебап философия болмайды. Шығыс философиясының Батыс философиясынан айтарлықтай айырмашылығы бар. Гегель және Маркс заманында, кейін де осыны арқау етіп, Батыс философиясы Шығыс философиясына немқұрайлы қарап, мән бермей келді. Гегельдің пікірінше, Шығыс философиясы балаң, әлі дамып жетілмеген, діннің, моральдың және даналықтың қосындысынан тұратын қойыртпақ дүние.

Қазір де Шығыс философиясы өзінің осы классикалық философияға ұқсамайтындығымен, адамдардың ісі мен қарым-қатынасына айрықша мән беретінімен ойшылдардың назарын өзіне аударуда. Батыс философиясы болса, кейбір көрнекті өкілдерінің пікірінше, сциентизмге, рационализмге салынып, ғылым деңгейін ұстанып, күнделікті тіршілік түйткілдерінен теріс айналып, күрделі дағдарысқа ұшырады.

Ғылым жолына түскен философия бара-бара даналықтан, түсініктен алшақтайды. Сөйтіп, өзіне өзі ұқсамай, софия – даналық болудан қалады, кез келгеннің тісі батпайтын, элитаға, таңдаулыларға арналған теориялық жүйеге айналады. Дұрысында, философия адамдарға ықпал етіп, жақсы жағына өзгерте алатындай тартымды және түсінікті болуы керек.

Философияның қарапайымдылығын, нақтылығын, жалпыға түсінікті болғанын ғылымға берілгендер философияның тайыздығы, жете дами алмағаны деп түсінеді. Әсте де олай емес. Ойдың түсінікті болғаны, қарапайымдылығы, керісінше, оның тереңдігін, жан-жақты ойластырылғанын білдіреді. Абайдың тілі түсінікті, қарапайым, ден қойған кез келген адам оның туындыларын түсіне алады. Осыған қарап, Абайды тайыз деп тануға бола ма? Жоқ. Абай – сұңғыла терең. Көпшілік өзінің тайыздығына байланысты Абайды әлі түсіне алмай келеді. Абай көрсеткен жолмен жүріп жатқан жоқ. Абай атап көрсеткен кеселдер әлі де қазақтың алға басқан қадамын кері кетіруде.

Егерде философияны тек қана ғылым деп қарастыратын болсақ, онда көптеген Батыс және Шығыс философтары ондай философияның құрамына кірмей қалады. Бұлар: Конфуций мен Будда, Сократ пен Платон, Августин мен Монтень, Паскаль мен Кьеркегор, Достоевский мен Л.Толстой, Абай мен Шәкәрім және басқалары. Бұларсыз философияны көзге елестету мүмкін бе?!

Осы тұрғыдан бір кезде Плеханов, Бердяев, Розанов, Ленин Л.Н.Толстойды философиядан алыстатты. Кеңес заманында ресми идеологияның ықпалымен Мұхтар Әуезов Абай туындыларының философиялық сипатын жоққа шығарды. Сол сияқты кеңес заманында мектебі, жоғарғы оқу орындары болмаған көшпенді халықтарда теориялық ойлаудың үлгісі болып табылатын философия болуы мүмкін емес деп, қазақтарда философия болған жоқ деген түсінік болды. «Қазақ философиясы» деген ұғым әдебиетте қолданылмады.

Толстойды, Абайды мазалаған қандай мәселелер еді? Адамға қатысты нәрселер ғой: өзін өзі тануы, басқаларға қатынасы, ойы, көзқарасы, көңіл күйі, ынта-жігері т.т. Осы мәселелерге көңіл бөлмейтін ол қандай философия? Демек, оны қызықтыратыны сыртқы дүние, адамнан тыс дүние. Демек, бұл – ғылыми философия. Мұндай философия Толстойда, Абайда жоқ. Онда олардың философияға қатысы жоқ деген сөз. Осындай пікір орнықты.

Атақты француз ғалымы Б.Паскаль өмірінің соңына таман сүйіп айналысқан математикасынан бас тартып, дінге және философияға бұратала бет бұрды. Аз уақыттың ішінде Құдай туралы, адам туралы қашан да мәнін жоймайтын терең ойларға толы «Ой түйіндері» («Мысли») деген еңбек жазып қалдырды. Неге Паскаль математиканы, ғылымды тастап кетті екен? Бұл сұраққа өзі былай жауап береді: «Мен көп уақытымды абстракты ғылымдарды зерттеуге арнадым, бірақ соңынан оларға қызығуым басылды. Өйткені олар берген білім мені қанағаттандырмады. Кейін мен адамды зерттей бастағанымда абстракты ғылымдардың маған көмектесе алмайтынына көзім жетті. Математикамен айналыса отырып, мен өзімнің дүниедегі орнымды түсіне алмайтын болдым».

Ф. Ницше 24 жасында өзіне профессураны алып берген филологияны тастап, философияға ден қойды. И. Кант

творчестволық өмірінің екінші кезеңінде жаратылыстану ғылымдарымен айналысуын қоя тұрып, философияның басты саласы ретінде адам туралы ілім-антропологияны құрды және оның негізгі мәселелерін жаңаша анықтады: 1. Мен не біле аламын? 2. Мен не істеуім керек? 3. Мен неге үміт арта аламын? 4. Адам деген не? Мұндай сұрақтар ерте ме, кеш пе, қай адамныңда алдында тұрады және бұл сұрақтарға, Канттың пікірінше, нақты ғылымдар жауап бере алмайды. Тумысында өте кішіпейіл адам Кант өзінің «Антропологиясын» өте жоғары бағалайды: «Адамға адам болып өмір сүруді үйрететін ілім ол – мына менің философиям», - деп жариялайды.

«Таза зердеге сын» деген басты шығармасында Кант ғылым бетке ұстайтын таза ақылды сынайды. Атақты орыс философы В.Соловьев дерексіз бастауларды теріске шығарады. Неліктен? Бәрінің де жауабы біреу: қай ғылым да адам мәнін ашып бере алмайды. Сонда философия ғылымдарға еліктеп, нағыз ғылым болуға тырысып, не ұтады? Ол өзін өзі жоғалтып алмай ма? Шынында да солай болды.

Философияны ғылым жолына бағыттаған Аристотель еді. Оның ісін Батыста Фр.Бэкон, Декарт, Кант, Гегель, Маркс ойдағыдай жалғастырды. Бұлар ғылыми танымның дамуына зор үлес қосты. Бұлардың қай-қайсысы да тек қана философ болып қойған жоқ, сонымен бірге энциклопедиялық білімі бар жан-жақты ғалым болатын. Бірақ бұлар философияны өзінің төл ісінен - даналықтан – алшақтатып, сыртқы дүниеге, объектерге бұрып жіберді.

Кант, жоғарыда айтқанымыздай, нағыз философияға – антропологияға қайтып оралды.

Гегель орасан зор философиялық жүйе құрды. Онда логика, гносеология, онтология, диалектика, методология – ғылымға керек, ғылымды құратын нәрселердің – бәрі бар. Тек бір нәрсе жетіспейді: онда нақты, тірі адам жоқ. Абстракты адам, жалпы адам, абстракты ұғымдар бар. Гегель философиясы танымды, ұғымдарды, идеяны тамаша түсіндіреді. Тек адамды, адамды қоршаған дүниені түсіндіре алмайды. Түсіндірер еді, бірақ Гегель философияны ғылым деп түсініп, оның алдына мұндай міндетті қоймайды.

Маркстік философияда да ғылыми философияға қажетті нәрселердің бәрі бар. Адам туралы, тұлға туралы да сөз болады. Бірақ онда адам тұтастың жай бөлшегі, мемлекеттің, таптың, ұлттың өкілі ретінде, қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретінде қарастырылады. Бұл да керек, бірақ жеткіліксіз. Адамды дара тұлға, өзінде керек нәрселердің бәрі бар субъект ретінде қарастыру Марксте кездеспейді.

Өздерінің философиялық жүйелерімен Гегель де, Маркс те сыртқы дүниеге, заттар дүниесіне жақын, бірақ қарапайым адамнан, сіз бен бізден қашық. Өзімізді қинайтын өмір - өлім, ізгілік – зұлымдық, сенім – күдік, жақсылық-жамандық, Құдай, дін туралы сұрақтарға біз Гегель мен Маркстен жауап ала алмаймыз. Бұл сұрақтармен біз Будда мен Конфуцийге, Диоген мен Сократқа, Монтень мен Паскальға, Достоевский мен Толстойға, Абай мен Шәкәрімге жүгінуіміз керек. Міне, ғылыми философия мен даналық философиясының арасындағы айырмашылық осыған келіп тіреледі.

Классикалық философия дегенде есімізге Декарт, Гегель, Маркс дамытқан ғылыми философия түседі. Шопенгауэр, Кьеркегор, Ницше негізін қалаған, кейін Хайдеггер, Сартр, Камю және басқалар алға апарған қазіргі классикалық емес философияның ерекшелігі - жалпыға емес, жекеге, дараға, абстракты адамға емес, өзімізге ұқсайтын, ет пен сүйектен, ақыл мен сезімнен тұратын тірі, нақты адамға баса көңіл бөлетіні. Мәдениетті, өнерді, әдебиетті, ғылым мен техниканы, заттар дүниесі мен қоғамдық қатынастарды құратын жалпы адам емес, белгілі бір қоғамда, белгілі бір уақытта өмір сүретін нақты адамдар. Нақ осы адамдарды, біздерді классикалық философия көзіне де ілмейді.

Философияның негізгі нысанасы, пайымдарының негізгі предметі - нақты адам. Ғылым да, идеология да, қоғамдық пікір де адамды объект, зат түрінде, бірдеңенің (қоғамның, мемлекеттің, таптың, партияның) құралы немесе функциясы ретінде қарастырады. Философия мұндай көзқарасты ұстана алмайды. Оның түсінігінде, Кант сөзімен айтсақ, адам ешкімге де, ештеңеге де құрал болмауы керек, бәріне де, өзіне де мақсат болуы керек.

Оқырман мені дұрыс түсінсе екен: мен ғылым ретіндегі философияның күні өткен, енді ол дамымайды, сұранысқа ие болмайды деп айтудан аулақпын. Ғылым философиясы қазір қарқынды дамып келеді. Менің айтайын дегенім – философияны тегістей ғылымға апарып телуге болмайды, ғылым – философияның көп қырларының бірі ғана.

Қожа Ахмет Иасауи мен Жүсіп Баласағұннан бастау алып, ақын – жыраулар, би – шешендер тұсында өзіндік философия болып қалыптасқан қазақ философиясын біз ғылым деп тани алмаймыз. Ол - тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні етіп тәмсілдерді, мақал – мәтелдерді, нақыл сөздерді өз бойына жинай білген тұнып тұрған даналық.

Қазақ философиясы – даналық және бастан-аяқ даналық болып қалды. Батыс философиясы даналықтан ауытқыды, ғылымға ойысты.

Қазақ философиясындағы, айталық, Абай туындыларындағы адам бейнесі жұтаң, жадағай, сыңаржақты емес, қыры-сыры мол, бірде кең, бірде тар, бірде биік, бірде аласа, бірде көл, бірде шөл болып келетін жұмбақ құбылыс. Мұны Абай бір сөзбен «адамның кейбір кездері» деп сипаттайды.

Қазақ философиясы туралы сөз болғанда ойымызға бірден би-шешендер, ақын-жыраулар, Ыбырай, Абай сияқты сөз зергерлері түседі. Қазақ ойшылдары адамға сөз арқылы ықпал етті. Солардың арқасында қазақ сөзді түсінді, сөзге тоқтады, «сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, сөзді бағалады.

«Дау шешеді дана сөз» деп қазақ талай дауды сөз, уәж арқылы, қисын арқылы шешті. Классикалық философияда ой, идея негізінде ұғымдар, категориялар арқылы жеткізіледі. Қазақ философиясында терең ой шешендердің, билердің, ақындардың киелі сөздері арқылы мәлім болады. «Жақсы сөз – жарым ырыс» - дейді қазақ. «Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді» деп те айтады. «Сөз қадірін кім білген» деп қапаланды қазақ ойшылдары. Бұл жөнінде Майқы би:

Естіге айтқан тура сөз
Шыңға тіккен тумен тең.
Езге айтқан тура сөз
Құмға сіңген сумен тең, - дейді.
«Қайран тіл, қайран сөз –

Наданға қадірсіз», - деп Абай замандастары үшін күйінді.

«Өнегелі ой қайдан шығады?» деген қиын да күрделі сұраққа қазақ философиясы былай деп жауап береді:

Аспанның астынан шығады.

Жердің үстінен шығады.

Өнерлінің ісінен шығады.

Ғалымның күшінен шығады.

Жақсының сөзінен шығады.

Тарихтың ізінен шығады.

Шешеннің тілінен шығады.

Әншінің үнінен шығады.

Жаманның көрген күнінен шығады.

Бұл сөздердің көркемдігін былай қойғанда, тереңдігіне, философиялық мазмұнына таңданбасқа болмайды. Бәрін талдап, таратып жатпай-ақ, тек соңғы жолына назар аударайық.

Шынында да, жаманның көрген күнін Құдай басқа бермесін дейік. Қазақта «жаман» деп адамның мінін, кемтарлығын айтпайды, сөзін, ісін, түсінігін, мінез-құлқын айтады. Өзін өзі сыйламайтын адамды ешкім де сыйламайды. Философияда «қорлық» деген ұғым бар. Адам болып туып, адам қатарына қосыла алмау – қорлық. Адам болып туып, надан болу – қорлық. Абай айтады: «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» - деп. Адамның надан болуға хақы жоқ. Қазіргі Құдай беріп тұрған заманда надан болу ақылға сыймайды. Өкінішке орай, надандар арамызда толып жатыр. «Надандық» деп философияда сауатсыздықты айтпайды, істің жайын, құбылыстың мәнін білмеуді, түсінбеуді айтады. Философияда «қорлық» деп басқаның зорлығымен болған нәрсені емес, адамның өзінің бейшаралығынан, әлсіздігінен, қырсыздығынан тапқан тауқыметін айтады. Ар – намыстан жұрдай, әлсіз, қорқақ адам, дейді Гегель, түбі басыбайлы құл болады. Ал намысқой, өжет, батыл адам қожайын болады. Абай батырып, қатты айтады:

Еріксіз түскен ылдидан

Еркіңмен шығар өр артық.

Қорлықпен өткен өмірден

Көсіліп жатар көр артық.

Басқаларға әсер етер, ой салар, есте қалар ұлағатты сөз қайдан шығады? деген сұрақ қазақ философиясында жиі кездеседі. Әрине, Батысша айтсақ, оқып білуден, танымнан туады дер едік. Сонымен бірге ойланудан, толғанудан, күйзелуден, торығудан пайда болады. Философияның пайда болуын Аристотель «таңданудан» деп түсіндіреді. Дат философы Кьеркегор болса «торығудан» (отчаяние) дейді. Бәрі орынды. Әйтеуір, сөз кездейсоқ, қалай болса солай пайда болмайды. Ондай сөзде мағына да болмас еді. Асан Қайғы тауып айтқан:

Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады.

Осы сөздердің өзі «таза мінсіз, асыл», өлмес, өшпес сөздер. Қазақ ойлауында зар, шер, қайғы, мұң, өкініш, опыну туралы жиі сөз болады. Сондай кезде көкірек көзі ашылып, небір таңғажайып дүниелер өмірге келеді. Махамбеттің өлеңдері, күйлері сол өкініштен туған. «Зар заман» ақындары Дулат, Шортанбай, Мұрат халықтың басына түскен қияметті, қорлықты, бодандықты ашып көрсетті. Шортанбай:

«Мына заман қай заман?
Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман
Тарлығының белгісі.
Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малға жүгінген,
Мұның өзі зар заман» - деп халықтың

шерін жырына арқау етті.

Қазақ халқында кәсіби, ғылыми философия тек ХХ ғасырда, кеңес дәуірінде қалыптасты. Бұған дейін де ерте кезден қазақтарда философия болған. Бірақ ол шешендік сөз, мақал-мәтел, өнер-әдебиет, өсиет түрінде көрінетін синкреттік ойлау өнері болатын. Орыс философы М.Бахтиннің бір сөзі бар: «Нағыз философтар, әрине, Германияда. Ресейде тек ойшылдар болған»-

деген. Сол сияқты қазақтарда да Кант, Гегель, Маркс сияқты философтар болған жоқ. Бірақ ойшылдар болды.

Ойшылдық XX ғасырдағы ағартушыларды айтпағанның өзінде би-шешендерге (Майқы би, Аяз би, Жиренше, Төле би, Қазыбек би, Сырым т.б) ақын-жырауларға (Асан Қайғы, Ақтанберді, Шалкиіз, Бұқар жырау, Махамбет т.б.) тән.

Әрине, философия – нақты адамның, ойшылдың өнері, кәсібі. Қазақ философиясында «Мен» бар, субъект бар, авторлық ұстаным бар. Біз өнегелі сөзді «анау айтты», «мынау айтты» деп, атын атап, түрін түстеп жатамыз. Бұл да – философияның оңды көрінісі.

Асан Қайғының жоғарыдағы сөзіне орай айтайын дегенім: қазақ ойшылдарының сөздері астарлы, бейнелі, салыстырмалы, қайшы мағыналы болып келеді. Махамбет дүниені, адам өмірін «өте шыққан қызыл гүлге» теңейді. Бернияз ақын өмірді «қызғалдаққа» теңейді, «қамшының сабындай қысқа», өтеді де кетеді.

Қызғалдақтай қызық өмір,
Күні келсе, солмай ма?
Еркін жүрген ерке көңіл,
Қайғы-зарға толмай ма?
Тасқан қайтып, толған солып,
Сарғайтпай ма сондайда?
Алтын жастық жалған болып,
Аһ ұрар күн болмай ма?

Бұл сөздерді ғылыми тілде диалектикалық пайымдау деп атауға болады. Классикалық философияда том-том трактаттар арқылы баяндалатын философиялық ойды қазақ ойшылдары бірер шумақ өлеңге сиғызып, бір ауыз сөзбен білдіре береді. Қазақ ойы қысқа да нұсқа болып келеді.

Шәнгерей Бөкейұлына сөз берейік:

Ағаш едің құрма өскен,
Ұршық болдың шуда өскен.
Бір қалыпта тұрмақ жоқ,
Шығармалық мұны естен.

Мұнда диалектика да, даналық та, түсінік те бар. Көптеген философиялық ұғымдар – болмыс, жалпы, өзгеріс, терістеу, қарекет – бір шумаққа сыйып кеткен.

Абайдың қай өлеңі де, қара сөздері де осындай философиялық пайымдаудың үлгісі болып табылады.

Өмір, дүние дегенің
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің
Ойлай берсең у екен.

Бірден ойымызға Фалес, Гераклит, Шопенгауэр, Ницше сияқты классиктер түседі.

Тағы да Абай:

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір Құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Тұнып тұрған диалектика. Тек классикалық философиядан айырмашылығы - өмірден алынған, әркімнің басынан өткен, әркімге түсінікті, таңғажайып көркем.

Шәкәрім де шындықты көркем философиялық тілде ұршықтай үйіреді:

Шаранамен туып едің,
Бөз оранып өтесің.
Бір сағымды қуып едің,
Қай уақытта жетесің?
Қанша дәулет жиып едің,
Бәрі қалды нетесің.
Мал үшін жан қиып едің,
Қайтіп алып кетесің?

Тағы да теңеу, бейнелеу. Көтеріліс жеңіліп, Исатай ағасы өліп, жалғыздық кешкен кезін Махамбет «мұнар күнге» теңейді. Кезіндегі қиын-қыстау алмағайып заманды Бұқар жырау «көк тұманға» теңейді:

Ай, заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай.

Шәкәрім дүниені, өмірді «сағымға» теңейді.

Шал ақында:

Шешен жігіт дүрмен тең,
Имансыз көңіл кірмен тең.
Ақылы жоқ надандар

Іс бітірмес жамандар
Жүз болса да бірмен тең,-
деген жолдар бар.

Көп дейміз, көпке ден қоямыз. Бірақ көп болса да, жай топ, тобыр болып, ештеңені шешпеуі мүмкін. 37 қара сөзінде Абай: «Көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал», - дейді. Қазақ ойшылдары сөзін көпке, жұртқа, халыққа арнаса да, көптің жайын түсінген, дараны, тұлғаны дәріптеген.

«Сәулең болса кеудеңде» деген өлеңінде Абай:

Единица – жақсысы,
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз-ақ,
Өз басындық болар сол.

Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл? – дейді «Единица» деп тұрғаны сол дара тұлға, өзін танып білген, өзінің борышын, міндетін, қоғамдағы орнын, рөлін түсінген есті адам. Қазіргі заман сондай тұлғаларға зәру. «Өңкей нөл» деп тұрғаны – көпшілік топ, «тобыр», «дүрмек».

Қазақ философиясында философияны құрайтын нәрселердің бәрі бар: даналық, түсінік, диалектика, тәлім-тәрбие, қисын, жөн-жосық, аксиология. Қазақ ойшылдары «Ананың мұраты не?» «Мынаның мұраты не?», «не қымбат?», «не асыл?» деп құндылықтарды тізіп тереді.

Бірақ бұлардың бәрі қазақ халқының өміріне, діліне, салтына, жағдайына сай басқаша, қазақ ойлауына жарасатын, қазақ ойлауын кәсіби философиядан бөліп тұратын тұрғыда бейнеленеді.

Философияда экзистенциалдар, экзистенциялық тақырыптар жиі ұшырасады. Батыста «экзистенциализм» деген Кьеркегордан, Шопенгауэрден, Ницшеден бастау алатын, ХХ ғасырда кең өріс алған бағыт бар. Бұл ағымның өкілдерін толғандырған нәрселер жеке адамның өміріне қатысты: көңіл күйі, қуанышы, реніші, күйініші, қайғы-зары, шері, үрейі, жалғыздығы, таңдауы, тәуекелі т.т. Мұндай тақырыптар тек Батыс философиясында, экзистенциализмде орын алған деп ойлау ағаттық. Бұл жөнінде би-шешендер, жыраулар, Махамбет, зар заман ақындары, Абай, Шәкәрім, Мағжан жиі-жиі толғанады.

Қорқыттың қайда барса да, көрге тап болуы; «Жерұйықты» таба алмай, халқының қамын ойлап қайғырған Асан Сәбитұлының Асан Қайғы атануы; Махамбеттің Жәңгір ханға, Баймағанбет сұлтанға ашынып айтқан уытты сөздері; Абайдың, Шәкәрімнің трагедиясы сол экзистенциалдық, шекаралық жағдайды сипаттайды.

Осыларды ескеріп, қазақ философиясын экзистенциалдық философия деп атауға әбден болады.

Батыстағы «герменевтика» деп аталатын философиялық бағыттың негізгі проблемасы – түсінік, басты мақсаты - діни, әдеби, философиялық мәтіндерді түсіну және түсіндіру.

Қазақ философиясында, би-шешендерде, жырауларда, Ыбырайда, жап-жас Шоқанда, Абайда дүние, өмір, адам, ізгілік-зұлымдық, шындық-жалған, ар-ұят, махаббат, обал-сауап туралы таңғаларлық терең түсінік бар.

Түсінік те - философияның бір қыры, тағы бір анықтамасы. Философия біліммен де, таныммен де айналысады. Бірақ бәрінен де гөрі түсінікке айрықша мән береді. Кейбір нәрселерді – тарихты, дінді, әдебиетті, Құдайды, адамды – танып білу жеткіліксіз, түсіну керек. Қазақтың «оқу бар, оқығанды көңілге тоқу бар» дейтіні осы түсінікті меңзеп тұрғаны.

Батыста түсінікті таныммен, ғылыммен байланыстырады, теориялық пайымдаудың салдары деп есептейді. Бұл тұрғыдан көшпенділерде, далалықтарда терең түсінік болуы мүмкін емес. Жоқ. Қазақ даналарында өмірден, тәжірибеден, қарым-қатынастан, көріп білуден, оны–мұны ой елегінен өткізуден туатын дұрыс түсінік бар. Қазақ қариялары бұрында күн өткен сайын қапаланып, әр күнді елеп, шығарып салады екен: «тағы бір күн өтеді-ау, ажал аяндап жетеді – ау» - деп. Бүгінгі адамдар күн өткеніне қуанады, «тезірек демалыс болса екен, тезірек жаз шықса екен» деп асығады. Қайда асығамыз? Баратын жер біреу ғой.

Қазақ мақал-мәтелдеріне, қара өлеңдеріне назар аударыңыз: даналықтың, түсініктің небір үлгілеріне тап боласыз. «Ер жігіт бір күнде бір кісілік, бір күн - де мың кісілік» деген мақал бар. Бұл сөзде өте кең әрі терең мағына жатыр. Адам – жұмбақ, адам – шексіз. Оған біржақты анықтама бере алмайсың. «Жаман адам кетсе, дүние кеңіп қалғандай болады. Жақсы адам кетсе, дүние

кеміп қалғандай болады». Қандай ауыр сөз. Бірақ қандай әділ сөз. Осындай сөздермен кемеңгер халқымыз жамандықтан безіндіріп, жақсылықты сезіндіріп отырған. Жақсылардың орны ешқашан да толмайды. Сондықтан олар әрдайым есімізде, қасымызда жүреді. Қазақта «шын өлік» деген сөз бар. Жаман адамның өлгені. «Тірі өлік» деген сөз бар. Жақсы адамның өлгені.

Қара өлендерден бәрімізге таныс бір мысал:

Дүние, қудым сені жалықпай-ақ,
Судағы ұстатпайсың балықтай-ақ.
Көрсетіп бірде алдыңды, бірде артыңды,
Қойдың ғой дидарыңды танытпай-ақ.

Бұдан артық қандай философия болуы мүмкін? Нағыз өмір философиясын паш етіп тұр. Айтпақшы, Батыста «Өмір философиясы» деген де бағыт бар. Шопенгауэр, Ницше, Бергсон дегендердің ілімі. Қазір де күшінде. Қазақ философиясын да Ғұмар Қараштың сөзімен өмір философиясы деп анықтай аламыз. Адам адам болғасын дүниенің, өмірдің қызығына тоймайды. Бәріне де қызығады, бәрін де танып білгісі келеді. Бірақ дүние-шексіз, өмір - қайшылық.

Сөйтіп, қазақ философиясын да түсінік философиясы деп танып, әйгілі герменевтикаға жақындата аламыз.

Қазіргі қазақ философиясы адамды түсінікке баулуға баса көңіл бөлсе екен деген тілек айтамыз.

Тағы не керек философияға? Түсінікпен байланысты, түсінікті аша түсетін философиялық тәсіл – сұхбат, пікір алмасу, айтыс, диалог. Диалог тек қана Батыста, гректерде, Сократта, Платонда деп ойлап қалмаңыз. Диалогтың, сұхбаттың көкесі қазақтарда, би-шешендерде, жырауларда, Ыбырайда, Абайда. Гректердің диалогы алдын-ала әзірленіп, ойластырылып құрылады. Қазақ билерінің, шешендерінің сұхбаты алдын-ала әзірленбейді. Олар кіммен кездесетінін, не жөнінде әңгіме болатынын білмейді. Сондықтан олар өз ойларын қалыптасқан жағдайға сай табанда тауып айтады, жауапты ойдан шығарады. Қазақ шешендерінің бір ерекшелігі - суырып салып айту (импровизация).

Қазақ философиясының тағы бір қырын атап, өтпесе болмайды, ол – оның тәлімгерлік қызметі. Даналыққа жүгінетін,

түсінікті бетке ұстайтын, адамға бағытталған философия тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөлетіні хақ. «Түзетпек едім адамды» деп Шәкірім ғана емес, қазақ даналарының бәрі айта алар еді және тәрбие ісімен бәрі де тиянақты айналысты. Құдай беріп тұрған, ғылым, білім, мәдениет жете дамыған қазіргі замандағы тәрбие Асан Қайғы, Бұқар жырау, Төле би, Ыбырай, Абай заманындағыдай пәрменді, ықпалды емес. Сол кездегі қазақ даналары есті, үлгілі, әдепті, ұятты адамдарды тәрбилей алды. Қазақтардан қандай билер, шешендер, ақындар, батырлар, көсемдер шықты! Бір Шоқанның өзі неге тұрады?! Ол кезде жастар да, үлкендер де құйма құлақ болатын. Айтылған сөзді екі айтқызбай, қағып алатын, түсінетін, бірінен біріне жеткізетін.

Мәдениеттің де, өркениеттің де басты көрінісі таңғажайып техника емес, тәрбиелі – білікті, алғыр, іскер, инабатты - адам. Станок жасау – оңай, адам жасау, адам тәрбиелеу - қиын.

Тәрбие ісі бүгінде ақсап тұр деуге болады. Адамды адам ететін үлгілер, қалыптар, құндылықтар іске қосылмай жатыр.

Қазіргі қазақ философиясына қойылатын талап – тәрбие мәселесімен шындап айналысу. Бізге жетіспей жатқаны осы.

Кейбіреулерге қазақ философиясын тым дәріптеп жіберген сияқты көрінермін. Әлі де қазақ философиясын мойындамау, немқұрайлы қарау кездесіп қалады. Мұның бір себебі – қазақ философиясына Батысша, Гегельше, классикалық философия тұрғысынан қарау. Қазіргі қазақ философиясында бұрын болмаған ғылым да, теориялық таным да бар. Кеңес дәуірінде маркстік философияға еліктеп, бұл жағына баса көңіл бөлінді. Бірақ, бұл жолмен қазақ философиясы ерекшелене алар ма екен, байырғы болмысын сақтап қала алар ма екен? Бұған күмәнім бар.

Кеңес дәуірінде бізге, қазақтарға маркстік – лениндік философия сырттан таңылды. Бірақ, ол біздің салтымызға, дінімізге, ойлау өнерімізге сәйкес келмеді. Осы бағытта дами берсек, біздің ұтарымыз шамалы. Осыған орай көрнекті орыс ойшылы И. В. Киреевскийдің сөзін келтіру орынды. «Бізге философия керек, - дейді ол. Оны біз қайдан аламыз? Әрине, алдымен біз философиялық ойы жете дамыған елдің тәжірибесіне жүгінеміз». Киреевский бұл арада өзі мектебін өткен классикалық неміс философиясын меңзеп отыр. «Бірақ, - дейді Киреевский, - неміс философиясы бізге философия бола

алмайды. Біздің философиямыз өз өмірімізден, өз болмысымыздан өріп, дамуы керек». Өте орынды айтылған. Біз өзіміздің төл философиямызға тек тәуелсіздік алғасын оралып жатырмыз. Осы бағытта дами беруіміз керек.

Қазақ философиясын түсінбеудің, елемеудің бір себебі – онда қаралатын мәселелер тым жұпыны, қарапайым, күнделікті тіршілікке қатысты болып көрінеді. Белгілі нәрселер төңірегінде: өмір мен өлім, жан мен тән, жақсылық пен жамандық, ар-ұят, қалай және не үшін өмір сүру керек т.т. Адамдар әдетте бұл жайттарды белгілі деп санайды да, түпкі мәніне үңіліп жатпайды. Гегель айтқандай, қай сұрақтың да түбіне үңілу керек. Қазақта сөз бар: «Түйеші тайы мен тайлағын айтады, шаштараз қайшы мен қайрағын айтады. Ал есік алдында отырған қариялар қайдағы мен жайдағыны айтады» - деген. Осы «қайдағы мен жайдағыда» терең мән бар: өмір туралы, адам туралы, бұрынғы мен бүгінгі туралы, жақсы-жаман туралы әңгіме болады. Мұның қазақ философиясына тікелей қатысы бар.

Қазақ философиясын мойындамаудың тағы бір себебі – бұл философия шешендік сөзде, мақал-мәтелде, поэзияда көбірек көрінеді. Бұларды кәсіби мамандар көркем туынды ретінде бағалайды, бірақ философияға қатысы жоқ деп есептейді. Абай ақын ғана емес, сонымен бірге – нағыз философ, дана, ойшыл.

Тағы бір мәселеге назар аудару керек болып тұр. Басқа тілдерде, тіпті бізге жақын орыс тілінің өзінде билер сөзі, шешендік сөздер, жыраулар туындылары, Махамбеттің, Абайдың, Шәкәрімнің өлеңдері түп нұсқасындағыдай көркем, мәнді, терең болып шықпай жүр. Осы кезге дейін, басқаларды қоя тұрғанда, ұлы Абайдың көңіл толтырарлық аудармасы жоқ. Орыс тіліндегі Абай мен қазақ тіліндегі Абай екі түрлі. Махамбет те солай.

Осы олқылықты біз қалай еткенде де толтыруымыз керек. Би-шешендерімізді, Асан Қайғы, Шалкиіз, Бұқар жырауды, Махамбетті, Абайды, басқа да көрнекті ақындарымызды басқа тілдерде өз тіліміздегідей сөйлетуіміз керек.

Жуық арада бүкіл әлем қазақ философиясына, қазақ ойшылдарына көңіл бөліп, олардың даналығын, терең түсінігін лайықты бағалайды деп үміттенеміз.

**Философия ғылымдарының докторы, профессор
Т. Х. Рысқалиевтің жетекшілігімен қорғалған
диссертациялық жұмыстар**

Кандидаттық

1. Науанова К. М. Экзистенциальные идеи в творчестве Л. Н. Толстого и Абая: компаративистский анализ: Автореф. дис. канд. филос. наук / Актюб. ун-т им. С. Баишева. - Актюбе, 2001. - 24 с.
2. Мулдашева Г. Б. Проблема сущности и смысла человеческого бытия в философии Н. А. Бердяева: Автореф. дис. канд. филос. наук / Институт философии и политологии МОН РК. - Алматы, 2003. - 28 с.
3. Есентаева А. М. Қазақ философиясындағы көңіл мәселесі: антропологиялық талдау: филос. ғылым. канд. дис. автореф. / Абай атындағы Қаз. ҰПУ. - Алматы, 2007.- 28 б.
4. Муханбетқалиев Е. Е. Абайдың «қара сөздеріндегі» Адам - Әлем қатынасы мәселесі: филос. ғылым. канд. дис. автореф. / Филос. және саясаттану институты. – Алматы, 2004.
5. Саркулова М. С. Культуро-философский анализ мифотворчества в западной, казахской и киргизской литературе XX века / Каз. НПУ им. Абая. – Алматы, 2010.

Профессор Т. Х. Рысқалиевтің ғылыми еңбектері

1969

1. Лениндік таным теориясы // Лениншіл жас. – 1969. – 19 тамыз (Авторлық бірлескен: Ә. Нысанбаев).
2. Марксизм – жасампаз ілім // Лениншіл жас. – 1969. – 10 желтоқсан.
3. Мемлекет жөніндегі тарихи көзқарас // Лениншіл жас. – 1969. – 20 қыркүйек.

1970

4. К характеристике гегелевского историзма: мат. конф. аспирантов по вопросам философии и права / Институт философии и права АН Каз ССР. – Алма-Ата, 1970. – С. 49-59.

1971

5. Историзм и противоположность идеалистического и материалистического понимания истории: мат. конф. аспирантов по вопросам философии и права / Институт философии и права АН Каз ССР. – Алма-Ата, 1971. – С. 28-37.

1973

6. Гегельшілдік // Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1973. – Т. 3. – 178 б.
7. Догма // Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1973. – Т. 3. – 613 б.
8. Догматизм // Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1973. – Т. 3. – 613 б.
9. Екі идеологияның ымырасыз күресі // Қазақстан коммунисті. – 1973. – № 8. – 77-80 б.
10. Имманенттік // Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1974. – Т. 5. – 6 б.
11. Имманенттік философия // Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1974. – Т. 5. – 6 б.

1974

12. Қайшылық // Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1975. – Т. 6. – 409 б.

1975

13. Становление конкретного историзма Гегеля. Автореферат дис. на соиск. учен. степени канд. филос. наук (09.00.03.). - Алма-Ата, 1975. – 34 с.

1976

14. Гегелевское понимание принципа конкретности // Роль принципа конкретности в современной науке. – Алма-Ата. «Наука» Каз ССР, 1976. – С. 8-73. (Соавт.: Ж. М. Абдильдин).

1980

15. Проблема труда в «Феноменологии духа» Гегеля // Изв. АН Каз. ССР (сер. обществ. наук). – 1980. – № 5. – С.48-54.

1983

16. К. Маркс о сознании как идеальной форме предметной деятельности // Изв. АН Каз.ССР (сер. обществ. наук). – 1983. – № 3. (Соавт.: В. И. Ротницкий).

1989

17. Мировоззренческое значение Великого Октября // Философские проблемы развития науки и общества научно-информационные материалы). – Академия наук Каз ССР. - Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 38-52.
18. О мировоззренческой культуре педагога // Формирование мировоззренческой культуры будущего педагога: сборник трудов. – Уральск, 1989. – С. 3-9.
19. Социальные корни убеждений молодежи // Формирование мировоззренческой культуры как условие активизации человеческого фактора: сборник трудов. – Алма-Ата: Наука, 1989.
20. Ұлы Октябрьдің дүниетанымдық және өнегелік маңызы. – Алматы / Қазақ ССР «Білім» қоғамы, – 1989. – 18 б.

1990

21. Педагогические основы формирования идейных убеждений // Формирование идейных убеждений студентов: сборник. – Минск, 1990.
22. Формировать мировоззренческие устои молодежи // Совершенствование подготовки специалистов в педагогическом вузе: вузовский сборник науч.-метод. работ. – Уральск: УПИ им. А. С. Пушкина, 1990. - С. 77-78.
23. Человек и его смысло-жизненные проблемы // Сб.: Ленинская концепция социализма и современность. – Уральск, 1990.

1991

24. Видеть цель // Приуралье. – 1991. – 1 мая.
25. Көсем мұрасы және қайта құру // Орал өңірі. – 1991. – 23 мамыр.

1992

26. Дух народа и его проявление // Восток – Запад: диалог культур: тез. докл. на междунар. симпозиуме (22-26 июня 1992 г.). Ч. III. Религиоведение. Этнология. Языкознание. – Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1992. – С. 110-112.

1993

27. Роль и место культурологии в двухступенчатой системе подготовки специалистов // Новая технология обучения при многоуровневой подготовке в системе образования: тез. докл. респ. науч.-метод. конф. проф.-преп. состава с.-х. ВУЗов РК. - Уральск, 1993. - С. 32-34. (Соавт.: К. М. Науанова).

1994

28. Дүниетаным және нарық // Орал өңірі. – 1994. – 24 желтоқсан.

1995

29. Абайдың философиялық мұрасы жөнінде // Ақиқат әдістемелік бюллетені. – 1995. – № 3.

30. Абай как мыслитель // Известие НАН РК. – 1995. – № 5. – С. 23-37. (Соавт.: И. Ергалиев).
31. Абай философиясының ерекшеліктері // Орал өңірі. – 1995. – 10,13 маусым.
32. Ата заңның абыройы қымбат // Орал өңірі. – 1995. – 18 шілде.
33. Его философская грань. К 150 – летию Абая // Приуралье. – 1995. – 10 августа.
34. Философское наследие. К 150-летию Абая // Приуралье. – 1995. – 25, 29 апреля.

1996

35. Еще раз о независимости // Приуралье. – 1996. – 15 февраля.

1997

36. Қазақ философиясының ерекшеліктері // Философия. Наука. Общество: мат. междунар. науч. конф. – Алматы, 1997. – 139-153 б. (Авторлық бірлескен: І. Ергалиев).
37. Намыс ұғымы туралы // Қазақстан жоғары мектебі. – 1997. – № 3. – 155-159 б. (Авторлық бірлескен: Б. Шынтемірова).
38. Намыстан күшті қуат жоқ // Орал өңірі. – 1997. – 18 қаңтар. (Авторлық бірлескен: Б. Шынтемірова).

1998

39. Астамшылық // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 1998. – Т.1. – 468 б.
40. Беделі биік өр тұлға // Орал өңірі. – 1998. – 19 желтоқсан.
41. Кантқа қайта оралар болсақ // Современный Казахстан: культура, политика, экономика. – Алматы, 1998. – С. 106-115.
42. Қазақ дүниетанымының кейбір ерекшеліктері // Абай. – 1998. – № 4. – 6-8 б. (Авторлық бірлескен: І. Ергалиев).
43. Қазақ философиясының ерекшеліктері // Ғылыми-практ. конф. тез. – Орал, 1998. – 15-18 б.
44. О природе понимания // Казахстанская философия в канун XXI века: мат. респуб. науч.-практ. конф. – Алматы: Ақыл кітабы. – 1998. – С. 31-33.

45. О понятии «дух народа» // К истокам евразийской культуры: мат. междунар. науч.- практ. конф. – Казань, 1998. – С. 74-77.
46. О понятии «дух народа» // Социально-гуманитарное пространство: проблемы и суждения. – Уральск, 1998. – С. 62-70.
47. Право быть первым // Приуралье. – 1998. – 12 декабря.

1999

48. Абайдың ойшылдығы // Ұлт тағылымы. – 1999. – № 6. – 22-27 б.
49. Гегель // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 1999. – Т. 2. – 635-637 б.
50. Даналық пен түсініктің үлгілері. – Алматы: Ақыл кітабы, 1999. – 240 б.
51. Даналықтың қадыр-қасиеті // Адам әлемі. – 1999. – № 2.
52. Қазақ философиясы дегеніміз не? // Адам әлемі. – 1999. – № 1. – 12-20 б. (Авторлық бірлескен: І. Ерғалиев).
53. Философия тарихындағы даналық мәселесі: докт. дис. автореф. – Алматы, 1999. – 52 б.

2000

54. Дала ойшылдары // Ақиқат. – 2000. – № 2. – 47-53 б. (Авторлық бірлескен: І. Ерғалиев).
55. Гегелевское понимание принципа конкретности // Ж. Абдильдин. Собр. соч. Т. II. – Алматы, 2000. – С. 284-347. (Соавт.: Ж. Абдильдин).
56. Қазақ философиясы ХХІ ғасырда // Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2000. – № 1. – 120-123 б.
57. Қазақ философиясының бұрынғысы және болашақтағы бағыт бағдары // Адам әлемі. – 2000. – № 3-4. – 79-83 б.
58. Педагогикадағы мәңгі жаңа және ежелгі проблемалар // Қазақстан жоғары мектебі. – 2000. – № 6. – 14-17 б. (Авторлық бірлескен: Т. Рысбеков).

2001

59. Даналық // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2001. – Т. 3. – 142-143 б.
60. Дербестік // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2001. – Т. 3. – 201 б.
61. Духовные компоненты утверждения независимости // Саясат-Policy. – 2001. – № 7-8. – С. 27-30.
62. Қазақ философиясының сара жолы // Қазақстан Тәуелсіздігіне 10 жыл: өткеніміз, бүгінгіміз және болашағымыз: мат. тез. – Ақтөбе, 2001. – 32-39 б.
63. Филиалдан дербес оқу орны дәрежесіне дейін // Орал өңірі. – 2001. – 19 шілде.

2002

64. Казахстан: опыт модернизации // Социологические исследования РАН. – 2002. – № 5. – С. 140-141.
65. Творчество Олжаса Сулейменова в контексте философии истории // Олжас Сулейменов: история, мироощущение, культура: мат. респ. конф. – Ақтөбе, 2002. – С. 13-15.

2003

66. Абай как мыслитель // В кн.: И. Е. Ергали. Философия как духовная деятельность. – Астана, 2003. – С. 214-231. (Соавт.: И. Е. Ергали).
67. Көзқарас және нарық // Біртұтас экономикалық кеңістікті қалыптастыру жағдайындағы аймақаралық ынтымақтастық мәселелері: стратегиясы және жүзеге асыру механизмдері. – Ақтөбе–Орынбор, 2003. – 73-74 б. (Авторлық бірлескен: Г. Ж. Әлжанова).
68. Қазақ философиясының ерекшеліктері // В кн.: И. Е. Ергали. Философия как духовная деятельность. – Астана, 2003. – С. 170-181. (Авторлық бірлескен: І. Ерғалиев).
69. Махамбет жырларының экзистенциалдық мәні // Ақтөбе мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2003. – № 2. – 45-49 б.

70. Махамбет жырларының экзистенциалдық мәні // Махамбет және ұлттық мұра: респ. ғылыми-теориялық конф. мат. – Орал: Өтемісов атындағы БҚМУ, 2003. – Б. II. – 48-55 б.
71. Махамбет жырларының экзистенциалдық мәні // Орал өңірі. – 2003. – 27 қараша.
72. Нарық жағдайындағы тұлғаға қойылар талаптар // Ақтөбе мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2003. – № 3-4. – 105-107 б. (Авторлық бірлескен: Г. Ж. Әлжанова).
73. Подпольный человек как предмет экзистенциальных размышлений Ф. Достоевского и Л. Н. Толстого // Поиск (сер.гум.наук). – 2003. – № 2. – С. 118-123. (Соавт.: К. М. Науанова).
74. Тесты по курсу философии. – Ақтөбе : АГУ им. К. Жубанова, 2003. – 58 с. (Соавт.: З. А. Мукашев, М. Сабит).
75. Философия пәні бойынша тестілер. – Ақтөбе : Қ. Жұбанов атындағы АМУ, 2003. – 34 б. (Авторлық бірлескен: З. А. Мұқашев, М. Сәбит).

2004

76. Адамның «заты» қандай? // Орал өңірі. – 2004. – 28 қыркүйек.
77. Білім мен даналықтың арасы // Қазақ әдебиеті. – 2004. – 27 тамыз.
78. Ғалымның жеткен биігі // Орал өңірі. – 2004. – 3 маусым.
79. Ғұмыр философиясының негізгі сұрақтары мен ұғымдары // Қаз ҰУ хабаршысы. (филос. сер.). – 2004. – № 2. – 200-204 б.
80. Смысл и назначение философии // Аль-Фараби. – 2004. – № 2. – С. 150-154.

2005

81. Аристотель философиясы // Әлемдік философиялық мұра. Аударма. – Алматы, 2005. – Т. 3. – 249-312 б.
82. Абайдың философияға қатынасы // Абай әлемі: рухани мұра мәселелері және қазіргі кезең: респуб. конф. мат. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы АМУ, 2005. – 255-257 б.
83. Кредиттік технология бойынша бакалавриатта оқитын студенттерге арналған "Философия" пәні бойынша оқу-

- әдістемелік кешені. - Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2005. - 20 б. (Авторлық бірлескен: С. А. Жолмағанбетова).
- 84.Қадыр Мырза Әлі шығармаларының философиялық қырлары // Заңғар. – 2005. – 21 қазан.
- 85.Наным // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2005. – Т.7. – 14 бет.
- 86.Нигилизм // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2005. – Т.7. – 58 бет.
- 87.Өнеге // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия . – Алматы, 2005. – Т.7. – 253 бет.
- 88.Пендешілік // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия – Алматы, 2005. – Т.7. – 336-337 бет.
- 89.Сенім // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия – Алматы, 2005. – Т. 7. – 658 б.
- 90.Скептицизм // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия – Алматы, 2005. – Т. 7. – 690 б.
- 91.Түсінік және халық рухы // Центральная Азия: диалог – культур в процессе глобализации: мат. междунар. конф. / Институт философии и политологии МОН РК. – Алматы, 2005. – С. 215-220.
- 92.Философия тарихына шолу: оқу құралы – Орал : Дастан, 2005. – 382 б.

2006

93. Алғысөз // Ахметов К. Ғ. Кіші жүз Алаша руының шежіресі. – Орал, 2006. – 7-8 б.
- 94.Кредиттік технология бойынша бакалавриатта оқитын студенттерге арналған «Философия» пәнінен оқу әдістемелік кешені. – Орал, 2006. – 22 б. (Авторлық бірлескен: С. А. Жолмағанбетова).
- 95.Пушкин и Абай: горизонты понимания // Ғылым және білім. – 2006. – № 4. – С. 118-125.
96. Сборник тестовых заданий по дисциплине "Философия" - Уральск : ЗКАТУ им. Жангир хана, 2006. - 82 с. (Соавт.: К. М. Науанова, В. А. Есенгалиева).
- 97.Тағдыр // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2006. – Т. 8. – 169 б.

98. Ф. Ницше. Изгілік пен зұлымдықтың ар жағында // Әлемдік философиялық мұра. Аударма. – Алматы, 2006. – Т. 8.
99. Философские горизонты творчества Абая Кунанбаева // Вместе на одной земле. Этническая история и культура казахов Оренбуржья. – Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2006. – С. 250-256.

2007

100. Понимание как проявление духовности // Аграрное развитие и продольственная политика России в XVIII – XX вв.: Проблемы источников и историографии: мат. междунар. конф. – Оренбург, 2007. – С. 337-342.
101. Пушкин и Абай: великие поэты всегда выражают дух своей эпохи, своего народа // Приуралье. – 2007. – 6, 9 января.
102. Руханилық және рухани жұтаңдық // Ғасырлар тоғысындағы түркі өркениеті: саясат, экономика және мәдениет: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конф. мат. – Орал, 2007. – 3-8 б.
103. Руханикалық және түсінік // Қазіргі заман: пікірлер әлемі. Философия альманахы / Абай атындағы Қаз ҰПУ. – Алматы, 2007. – № 2.
104. Руханилық және түсінік // Қазіргі заманғы руханилық мәселесі: академик Қ. Ш. Шүлембаевтың 70 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конф. мат. – Алматы : «Сана» баспасы, 2007. – 154-159 б.
105. Руханилық деген не? // Орал өңірі. – 2007. – 17 сәуір.
106. Ты меня понимаешь? // Приуралье. – 2007. – 28 июня.
107. Ф. Ницше. Изгілік пен зұлымдықтың ар жағында // Әлемдік философиялық мұра. - Т. 8. - 2007.
108. Философия және тарих тағылымы // Батыс Қазақстандағы тарих ғылымы мен білім дамуының мәселелері: ізденістер мен міндеттер: академик Т. З. Рысбековтың 60 жасқа толуына арналған респ. ғылыми-тәжірибелік конф. мат. – Орал : М. Өтемісов атындағы БҚМУ, 2007. – 198-202 б.

109. "Философия" пәні бойынша тестілер жинағы. - Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2007. - 46 б. (Авторлық бірлескен: Е. Н. Аубакиров, Г. М. Хайруллина).

2008

110. Ғылым тарихы және философиясы пәні бойынша аспиранттар мен магистранттарға арналған оқу-әдістемелік құралы. - Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ. – Орал, 2008. – 56 б.
111. Қазақ тілінің философиялық мүмкіндігі // Қазіргі заман: пікірлер әлемі. Философия альманахы / Абай атындағы Қаз. ҰПУ. – Алматы, 2008. – № 2.
112. Қазақ философиясындағы тіл құнарлығы // Ғылым. Философия. Дін. Абай атындағы Қаз. ҰПУ-нің 80 жылдығына және проф. М. Сәбиттің 70 жылдығына арналған халықаралық конф. мат. – Алматы : Абай атындағы Қаз. ҰПУ. – 2008. – 117-123 б.
113. Қазақтың тілі - даналық тілі // Орал өңірі. - 2008. - 11 желтоқсан.
114. Ой түбінен шыққан сөздер // Ғылым және білім. – 2008. – № 1. – 106-111 б.
115. Оралдың ойшылдары аз болмаған // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 27 желтоқсан.
116. О книге Н. Назарбаева «Казахстанский путь» (размышления философа) // Батыс Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуы: тарихы мен қазіргі жағдайы: халықаралық ғылыми-практ. конф. мат. – Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2008. - 248-251 б.
117. О специфике гуманитарного образования // Актуальные проблемы менеджмента качества профессионального образования и подготовки кадров в Республике Казахстан: мат. междунар. науч.-практ. конф. – Уральск : ЗКАТУ им. Жангир хана, 2008. - С. 212-218.
118. Пәлсапаға қалайсың қазақ тілі? // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 27 желтоқсан.
119. Тағы да тарих тағылымы туралы // Ғылым-бәсекелестікке қабілетті экономиканың негізі: ғылыми-

практ. конф. мат. – Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2008. – 179-184 б.

120. Тарих тағылымы: Жәңгір хан және Махамбет жөнінде // Батыс Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуы: тарихы мен қазіргі жағдайы: халықаралық ғылыми-практ. конф. мат. – Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2008. – 248 б.

2009

121. Мал өсірудің «профессоры» // Орал өңірі. – 2009. – 16 шілде.
122. Ортаның адамы // Орал өңірі. – 2009. – 8 қазан.
123. Философия және шенендік өнер // Қазіргі өоғамдағы жоғарғы білім беру саласындағы шешендіктанудың өзекті мәселелері: респуб. ғылыми-практ. конф. материалдары. – Орал : М. Өтемісов атындағы БҚМУ, 2009. – 38-44 б.
124. Шәкәрімнің философиялық ойлары // Ғылым және білім. - 2009. - № 2. - 119-128 б.
125. Экзистенциальные ситуации в жизни человека и их отражение в литературе и философии // Аграрная наука в контексте российских модернизаций XIX-XX веков: эволюция и кризисы: сб. статей. – Оренбург, 2009. - С. 307-314. (Соавт.: К. М. Науанова).

2010

126. Ауылдағы зиялы // Орал өңірі. – 2010. – 11 қараша.
127. Әрі төраға ел, әрі саммит шақырушы ел // Егемен Қазақстан. - 2010. - 10 қараша.
128. Бағыт айқын, жол сара // Орал өңірі. – 201. – 8 ақпан.
129. Бір адамның бірнеше қыры // Ахметов К. Г. Биобиблиографический указатель литературы. – Уральск : ЗКАТУ имени Жангир хана. – 2010. – 32-34 б.
130. Бұл - бізге бұйырған бақ // Орал өңірі. - 2010. - 7 желтоқсан.
131. Дін: түсінік пен ынтымаққа апаратын жол// Ғылым және білім. - 2010. - № 2. - 271-274 б. (Авторлық бірлескен: В. А. Есенгалиева, Г. М. Хайруллина).
132. Ғылымға жұмсалған өмір // Айна. - 2010. - 3 маусым. (Авторлық бірлескен: Е. Әбдіхалықова).

133. Жұбан жырларындағы философиялық иірімдер // Ақын мәртебесі – ел мерейі: ақын Ж. Молдағалиевтің туғанына 90 жыл толуына арналған ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары. – Орал, 2010. – 17-27 б.
134. Жұбан ақынның ойшылдығы // «Жұбан оқулары»: респуб. ғылыми-практ. конф. материалдары. – Орал : М. Өтемісов атындағы БҚМУ. – 2010. – 31-43 б.
135. Көңіл толарлық төрағалық // Заңғар. - 2010. - 27 қараша.
136. Қазіргі заман нағыз тұлғаға зәру // Егемен Қазақстан. - 2010. - 12 мамыр. Тұлғаны қалыптастыру кемел келешекке жол ашады.
137. Қазіргі заман нағыз тұлғаға зәру // Заңғар. - 2010. - 28 мамыр.
138. «Құрметті студенттер!»: 1 курс студенттеріне айтылған құттықтау // Заңғар. – 2010. – 3 қыркүйек.
139. Махамбет жырларының философияға қатынасы // Махамбет оқулары: респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары. – Орал : М. Өтемісов атындағы БҚМУ. – 2010. – 4-13 б.
140. Өнегелі өмір // Орал өңірі. - 2010. - 13 қараша. (Авторлық бірлескен: Ө. Б. Таубаев). Жәңгір хан атындағы БҚАТУ ғалымы Давлетъяров Шангерей туралы.
141. Сенім мен серпіліс жолдауы // Заңғар. - 2010. - 5 ақпан.
142. Тұлға болып тумайды, қалыптасады // Егемен Қазақстан. – 2010. – 27 шілде.
143. Ұлы жолдың бастауы // Егемен Қазақстан. – 2010. – 3 шілде.
144. Ф. М. Достоевский: проблема сущности человека и подполье // История и теория казахской философии в контексте развития мировой философской мысли: посвящ. памяти докт. филос. наук. проф. О. Сегизбаева: мат. междунар. науч.-теорет. конф. – Алматы : "КИЕ" инновационный центр. - 2010. - С. 162-167. (Соавт.: К. М. Науанова).
145. Философиядағы "орын" деген ұғымның мағынасы // Дүниежүзілік философиялық ой дамуы контекстіндегі қазақ философиясының теориясы және тарихы: Абай атынд. Қазақ

Ұлттық пед. ун-ң проф. филос. ғылым. докт. проф. Ораз Сегізбаевты еске алуға арналған Халықаралық ғылыми-практик. конф. мат. жинағы. – Алматы : "КИЕ" инновациялық орталығы. - 2010. - 61-66 б.

2011

146. Жақсылық үшін жаралған жан // Әлжанова Г. Еңселі елудегі естеліктер. – Орал, 2011. – 5-9 б.
147. Жұбан жырларындағы философиялық иірімдер // Жұбан Молдағалиев «Мен қазақпын» зерттеу мақалалары. – Астана : «KazService Prin LTD». – 2011. – 102-113 б.
148. Исповедь Абая или его "слова назидания" // Наука и образование. - 2011. - № 4 (25). - С. 159-163.
149. Какая философия нужна нам сейчас // Қазақ мемлекеттігі: жарқын бетбұрыс, жойқын ұмтылыс (1991-2011жж.). – Орал : М. Өтемісов атындағы БҚМУ, 2011. – 241-245 б.
150. Сағындық туралы // Бисенов С. Х. Биобиблиографический указатель литературы. – Уральск : ЗКАТУ им. Жангир хана, 2011. – 7 б.
151. Тіл және философиялық пайымдау // Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының ұлттық бірлікті нығайтудағы рөлі: респуб. ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары. – Орал, 2011. – 5-9 б.
152. Философия және педагогика // Білім берудегі құзыреттілік және тұлғалық бағдарлы тұрғылар, интеграциялау мәселелері: п. ғ. д., профессор Ә. Мухамеджанованың 60 жас толуына арналған респуб. ғылыми-практик. конф. материалдары. – Орал : М. Өтемісов атындағы БҚМУ, 2011. – 185-188 б.
153. Шоқан Уәлихановтың саяси-әлеуметтік, философиялық көзқарасы // Ғылым және білім. - 2011. - № 1. - 234-237 б. (Авторлық бірлескен: В. А. Есенғалиева, Г. М. Хайруллина).
154. «№ 1 бухгалтер» // Шамғонов Ә. Ш. Биобиблиографиялық әдебиеттер көрсеткіші. – Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2011. – 11 б.

2012

155. Алғы сөз // Ахметов К. Г., Әзірбаев Е. Р. Кіші жүздің Қызылғұрт руының шежіресі. – Орал : «Полиграфсервис» ЖШС, 2012. – 1-7 б.
156. Арамыздағы абыз ақсақал // Заңғар. - 2012. - 11 мамыр. – 3 б. Университетте көп жылдар жұмыс істеген ардагер Ә. Ә. Қарасаев туралы.
157. Демократия дегеніміз – Конституцияға сай өмір сүру // Заңғар. – 2012. – 7 қыркүйек.
158. Дін - ортақ тіл табысу құралы // Егемен Қазақстан. - 2012. - 7 маусым. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшысының IV съезі дүниежүзінің 40 елінен 85 делегация жинады.
159. Ердің сөзі айтылды, ендікі кезек-елдікі // Егемен Қазақстан. – 2012. – 13 шілде.
160. Елбасы елді еңбекке үндеуде // Депутат "Жайық үні-Жизнь города" газетінің қосымшасы. - 2012. - 19 шілде. – 3 б. Елбасымыз өзінің жаңа тапсырмалары арқылы халықты еңбекке шақырып отыр.
161. Есімі ел есінде // Заңғар. – 2012. – 16 қараша.
162. Жаңа Жолдау туралы // Жайық үні. – 2012. – 2 ақпан.
163. Жаратушы жалғыз, дүние ортақ // Орал өңірі. - 2012. - 14 маусым.
164. Жолдау дегенде жауырды жаба тоқымайық // Орал өңірі. – 2012. – 5 сәуір.
165. Инфантилизмнен арылу - дамудың өзегі // Орал өңірі. - 2012. - 8 қараша. - Б. 4-5.
166. Мәселе тілде емес – өзімізде // Егемен Қазақстан. – 2012. – 31 қазан.
167. Өлеңмен өрілген өмір философиясы // Заңғар. – 2012. – 11 мамыр.
168. Тұлға сирек туады // Орал өңірі. - 2012. - 5 қаңтар. Дінмұхамед Қонаевтың туғанына 100 жыл.
169. Тарихи тұлға туралы // Дінмұхамед Қонаев ел есінде... жинақ. – Орал : «Полиграфсервис». – 2012. – 182-187 б.
170. Тарихи тұлға туралы // Заңғар. - 2012. - 23 қаңтар. – 3 б. Көрнекті мемлекет қайраткері, халқымыздың аяулы ұлы

- Д. А. Қонаевтың туғанына 100 жыл.
171. Ұжым Жолдауға ұйыды // Жайық үні. - 2012. - 2 ақпан.
172. Ұстаздар Жолдауды қолдайды // Заңғар. – 2012. – 31 қаңтар.
173. Философия – урок мира: интервью // Уральская неделя. – 2012. – 4 октября.

2013

174. Аманат арқалаған азамат // Орал өңірі. - 2013. - 20 маусым. Жәңгір хан атындағы БҚАТУ ғалымы, 8 авторлық өнертабыстың, патенттердің, 100-ге тарта ғылыми, оқу-әдістемелік еңбектердің иесі Майдан Қабатаұлы Бралиев мерейлі 70 жасқа толды.
175. Дін - жүрек пен ақылдың ісі // Ғылымдағы заманауи интеграциялық басымдылықтар: зерттеуден инновацияға дейін: Жәңгір хан атындағы БҚАТУ 50 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практ. конф. материалдары. – Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ. - 2013. - Б. II. - 505-508 б.
176. Елбасы бастамаларының теориялық астары // Жайық үні. - 2013. - 21 қараша. – 5 б.
177. Етене жақын киелі мекен // Заңғар. - 2013. - 31 қаңтар. - 3 б. Жәңгір хан атындағы БҚАТУ "Қазақстан тарихы және философия" кафедрасының оқытушысы, профессор Т. Х. Рысқалиев, осы білім ордасы туралы әңгімелейді.
178. Қазақ философиясының төл тақырыптары // Ғылым және білім. - 2013. - № 3 (32). - 113-121 б.
179. Ориентиры современной казахской философии // Философия в современном мире: стратегии развития // Материалы конгресса по философии. – Алматы : Институт философии, политологии и религиоведения, 2013. – 329-335 б.
180. Сіз «Орал өңірін не үшін оқисыз?» // Орал өңірі. – 2013. – 16 қараша.

**Профессор Т. Х. Рысқалиевтің өмірі
мен ғылыми еңбектері жөнінде**

1. Бозымов Қ. Қ. Даналықтың дауылпазы // Жиырма жылдағы даңғыл жол. Жәңгір хан атындағы БҚАТУ тәуелсіздік жылдарындағы дамуы. Деректі-публицистикалық баян. – Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2011. – 103-104 б.
2. Бөкей ордасы ауданы. Энциклопедия. – Алматы : - «Арыс» баспасы, 2011. – 251 б.
3. Габдуалиева З. Г. Өмірі - өнеге, жолы - ізгі ұстаз // Заңғар. – 2008. – 14 наурыз.
4. Галиева Ж. С. Үлгі алуға лайықты жандар // Заңғар. – 2013. – 31 қаңтар.
5. Галиева Ж. С. Өмірі өнегеге толы // Жайық үні. – 2013. – 16 мамыр.
6. Даналықтың дауылпазы // Қазіргі заман: пікірлер әлемі. Философия альманахы. – Алматы, 2008. - № 4. – 4-6 б.
7. Жаңақала ауданының тарихи – танымдық анықтамалығы. – Орал. – 2011.
8. Жасқалиева Б. «Даналық пен түсініктің үлгілері» немесе философия ғылымдарының докторы Т. Х. Рысқалиев туралы ой-толғау // Еділ-Жайық. – 2001. – 19 қазан.
9. Есім Ғ. Алғысөз // Т. Х. Рысқалиев. Философия тарихына шолу. – Орал : «Дастан», 2005. – 3-4 б.
10. Жасқалиева Б. «Даналық пен түсіністік». Философия ғылымдарының докторы Т. Рысқалиев хақында // Орал өңірі. – 2002. – 16 ақпан.
11. Жасқалиева Б. Счастье, которое мы ищем. Люди науки // Надежда. – 2002. – 2 мая.
12. Құттымұратұлы Қ. Рухтың жоқшысы // Орал өңірі. – 2008. – 2 қазан.
13. Мақанұлы Н. Баға жетпес құнды еңбек // Орал өңірі. – 2007. – 31 шілде.
14. Мұрат С. Философия тарихынан тағылым // Қазақстан ғылымы. – 2000. – № 4. – 16-29 ақпан.

15. Нұрмұратов С. Е. Даналық ілімінің сыбызғысын сарнатқан // Қазақстан-ZAMAN. – 2008. – 18 желтоқсан.
16. Рысқалиев Тілекжан Хасенұлы // Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. – 453-454 б.
17. Таубаев Ө. Қазақтың Сократы // Орал өңірі. – 2008. – 20 желтоқсан.
18. Шарабасов С. Даналық түсінігі // Орал өңірі. – 2000. – 2 қыркүйек.
19. Хайруллина Г. М. Өнегелі ұстаз тағылымы // Заңғар. – 2008. – 28 қараша.
20. Хайруллина Г.М. Бір дәуірдің қасиетін сіңірген // Орал өңірі. – 2013. – 2 наурыз.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	3
Предисловие.....	4
Философия ғылымдарының докторы, профессор Т. Х. Рысқалиевтің өмірі мен ғылыми, педагогикалық және қоғамдық қызметі туралы очерк.....	5
Профессор Т. Х. Рысқалиевтің өмірі мен ғылыми қызметінің негізгі кезеңдері.....	8
Сәбитұлы М. Даналықтың дауылпазы	11
Профессор Т. Х. Рысқалиевтің «Философия тарихына шолу» атты оқу құралы туралы пікірлер.....	19
Профессор Т. Х. Рысқалиевтің қазақ философиясы туралы ой-толғауы.....	25
Философия ғылымдарының докторы, профессор Т. Х. Рысқалиевтің жетекшілігімен қорғалған диссертациялық жұмыстар.....	39
Профессор Т. Х. Рысқалиевтің ғылыми еңбектері.....	40
Профессор Т. Х. Рысқалиевтің өмірі мен ғылыми еңбектері жөнінде.....	55